

Bir Coğrafyacının Gözünden Mezhepler: el-Mağdisî'nin *Ahşenu't-Tekâsîm*'inde Mezhepler Bahsinin Tahlili*

BETÜL YURTALAN

Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

betulyurtalan@hitit.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0003-3594-8427>

Öz

Mezhepler, sadece kurucu şahıslardan veya bunlar tarafından dile getirilmiş fikirlerden ibaret değildir; aynı zamanda sosyo-kültürel aidiyet zeminleridir. Bu durum, mezheplerin çok yönlü bir literatüre doğrudan veya dolaylı olarak konu olmasını beraberinde getirmiştir. Bunun en dikkat çekenlerinden biri ise beşerî coğrafya eserleridir. Yazıldıkları dönemin kültürel, sosyal, ekonomik ve dinî yapıları hakkında önemli bilgiler içeren bu eserler, mezhepler tarihi alanındaki araştırmacılar için kayıtsız kalınamayacak nitelikte ve zenginlikte bilgiler sunmaktadır. 4./10. asırda bu edebiyatın en başarılı eserlerinden biri olan *Ahşenu't-Tekâsîm*'i kaleme alan Ebü 'Abdillâh Muḥammed b. 'Aḥmed el-Mağdisî (ö.390/1000 civarı), eserinin başlarında mezheplerle ilgili müstakil bir bahse yer vermiştir. Burada, okuduklarından, bizzat tecrübe ettiklerinden ve duyduklarından yararlanarak yaşadığı dönemdeki mezheplere dair kısa ancak dikkate değer bilgiler aktarmıştır. Bunun yanı sıra, İslam dünyasının farklı bölgelerindeki mezhebî durum hakkındaki gözlemlerini paylaşıp değerlendirmeler yaparak 4./10. asrın genel yapısının anlaşılmasına önemli bir katkı sunmuştur. Bu çalışmada *Ahşenu't-Tekâsîm*'de yer alan "Mezhepler" bahsi ele alınmış, bir gözlemci ve coğrafyacı olarak el-Mağdisî'nin mezhepleri nasıl gördüğü ve sunduğu tahlil edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: El-Mağdisî, *Ahşenu't-Tekâsîm*, Mezhep, Coğrafya, Mezhep Tasnifi.

Sects from the Eyes of a Geographer: Analysis of The *Madhâhib* Section in *Aḥsan al-Taqâsîm* of al-Mağdisî

Abstract

Madhâhib or sects are not just about the founders and the opinions expressed by them; they are also bases of socio-cultural belonging. This situation brought with it sects to be the subject of versatile literature directly or indirectly. One of the most striking of this is human geography works. These works, which contain important information about the cultural, social, economic, and religious structures of the period they were written, provide rich information for researchers in the field of History of Islamic sects that they can't be indifferent to. Abū 'Abd Allāh Muḥammad b. 'Aḥmad Al-Mağdisî (ca.390/1000), who wrote *Aḥsan al-Taqâsîm*, one of the most successful works of this literature in the 4th/10th century, put a separate chapter about sects at the beginning of his work. He

provided brief but remarkable information about the sects of his time using what he read, personally experienced and heard. On the other hand, by sharing his observations about the sectarian situation in different parts of the Islamic world and making evaluations, al-Maḳdisī made an important contribution to understanding the general structure of the 4th/10th century. In this study, the *Madhāhib* section in *Aḥsan al-Taḳāsīm* has been handled and analyzed how al-Maḳdisī sees and presents sects as an observer and geographer.

Keywords: Al-Maḳdisī, *Aḥsan al-Taḳāsīm*, Sect, Madhāhib, Geography, Classification of Sects.

Giriş

Din anlayışındaki farklılıkların kurumsallaşması sonucu ortaya çıkan beşerî oluşumlar, yani mezhepler, var olduklarından bu yana İslam toplumunun ana unsurlarından biri olmuştur. Bu doğrultuda mezheplerle ilgili *maḳālāt* ve *milel ve niḥal* türü eserlerin dahil olduğu müstakil bir literatür oluşmuştur. Bunlara ilaveten dinî, sosyal, kültürel ve politik hayatın bir parçası olarak mezhepler, farklı eserlerde de yer almıştır. Dolayısıyla *maḳālāt* ve *milel ve niḥal* türü kaynakların yanı sıra başta tarih, kelim, fıkıh gibi alanlar olmak üzere farklı türden eserlerden de mezheplerle ilgili pek çok bilgi edinmek mümkündür.¹ Bu noktada coğrafya da mezheplerin anlaşılmasında tamamlayıcı olabilecek alanlardan biri olarak öne çıkmaktadır.

Beşerî coğrafya literatürünün başlangıç dönemi kabul edilebilecek olan 4./10. yüzyılda, eserlerin bir kısmı şifahi ve kitabi bilgilere dayanılarak kaleme alınmışken zamanla seyahat etmek gelenek haline gelmiştir. İbn Ḥurdāzbih (ö.300/912), İbn Rüste (ö.300/913'ten sonra) ve İbnu'l-Faḳīh (ö.300/913'ten sonra) gibi müellifler, şifahi verileri derleyerek eserlerini oluşturmuşken el-Ya'ḳūbī (ö.292/905'ten sonra) *Kitābu'l-Buldān* adlı kitabını seyahatleri sonucunda kaleme alarak bu geleneğin öncülerinden olmuştur. el-İştahri (ö.346/957) ve İbn Ḥavkal (ö.367/977'den sonra) da coğrafya eserlerini seyahatleri sonrasında oluşturmuşlardır. Bu geleneğin en başarılı örneklerinden birini de el-Maḳdisī'nin *Aḥsenu't-Tekāsīm fī Ma'rifeti'l-Eḳālīm*'i oluşturmaktadır. El-Maḳdisī, eserinin, kendi şahit oldukları, yararlandığı kitaplardan okudukları ve güvenilir kişilerden duydukları olmak üzere temelde üç kaynaktan beslendiğini ifade etmektedir. Bunları,

*Bu makale, 2015 yılında Prof. Dr. Hasan Onat'ın danışmanlığında tamamlanan "İslam Coğrafyacılarına Göre Mezhepler" başlıklı yüksek lisans tezimizden (Ankara Üniversitesi, Ankara, 2015) yararlanılarak hazırlanmış bir çalışmadır.

¹ Hasan Onat ve Sönmez Kutlu, "İslâm Mezhepleri Tarihi'ne Giriş," Hasan Onat ve Sönmez Kutlu (ed.), *İslâm Mezhepleri Tarihi El Kitabı* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2012) içinde, ss.46-49.

oldukça titiz bir çalışma yürüterek, bilgilerin güvenilir olmasına gayret ederek eserine aldığını da vurgulamaktadır.²

Yukarıda ifade edilen kaynaklardan beslenen ve gözleme dayalı olarak kaleme alınan beşerî coğrafya alanına dair eserler, yazıldıkları dönemin kültürel, sosyal, ekonomik ve dinî durumları hakkında dikkat çekici bilgiler içermektedir. Ayrıca yaşanan olayların ve durumların, o dönemde nasıl algılandığı ya da etki bıraktığı hususunda da fikir sunmaktadır. Dolayısıyla coğrafya eserlerinin, yazıldıkları döneme dair somut verilere ulaşmayı mümkün kıldığı gibi bizzat yaşayıp tecrübe ettikleri şeyleri anlatan coğrafyacıların gözünden o dönemin nasıl görüldüğüne dair önemli birer örnek oluşturdukları söylenebilir. Bu anlamda coğrafya eserlerinin, diğer literatürle birlikte okunup değerlendirildiğinde, dönemin sosyo-kültürel, iktisadi, dinî ve mezhebî yapısının anlaşılmasında aydınlatıcı olacağı muhakkaktır.

4./10. yüzyılın en önemli coğrafyacılarından biri, el-Mağdisî veya el-Muğaddesî³ olarak anılan ve bilinen Şemsuddîn Ebü 'Abdillâh Muḥammed b. Aḥmed b. Ebî Bekr el-Bennâ'dır.⁴ El-Mağdisî'nin hayatı hakkındaki malumatımız bilinen tek eseri olan *Aḥsenu't-Teḳâsîm*'inde⁵ anlattıkları ile sınırlıdır. Müellifin 335/946 yılında Kudüs'te doğduğu, gençliğini Kudüs'te

² El-Mağdisî, bu kitabını nasıl oluşturduğunu şu sözleriyle ifade etmiştir: "Bu kitaptaki bilgileri derleyip meydana getirmek, ancak ülkeleri dolaşarak, İslam ülkelerine giderek, bilginlerle görüşerek, hükümdarlara hizmet ederek, kadılarla aynı mecliste bulunarak, fukahadan ders alarak, ediplerle, kurrallarla, hadis müstensihleriyle bir arada bulunarak, zahid ve mutasavvıflarla görüşerek, vaiz ve hikâyecilerin meclislerine devam ederek, her gittiğim yerde ticareti elden bırakmayarak, herkesle sohbet ederek, karşılaştığım olayların sebeplerini anlayıncaya kadar elden gelen gayreti göstererek mümkün oldu." Krş. Şemsuddîn Ebü 'Abdillâh Muḥammed b. Aḥmed b. Ebî Bekr el-Bennâ el-Mağdisî, *Aḥsenu't-Teḳâsîm fî Ma'rifeti'l-Eḳâlîm*, ed. M. D. De Goeje (Leiden: Brill, 1906), ss.2, 6, 8, 43.

³ El-Mağdisî'nin Berlin nüshasını Hindistan'dan getiren Aloys Sprenger (1813-1893), müellifi ilk defa el-Muğaddesî olarak tanıtmıştır. Ancak Kudüs şehri Beytu'l-Mağdis olarak bilindiğinden Mağdisî kullanımını tercih edenler de bulunmaktadır. Biz de bu kullanımı tercih ettik. Krş. Murat Ağarı, *İslam Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar: Doğuşu, Gelişimi ve Temsilcileri* (İstanbul: Kitabevi, 2002), s.365.

⁴ Krş. El-Mağdisî, *Aḥsenu't-Teḳâsîm*, s.9; Carl Brockelmann, *Târîḫu'l-Edebi'l-'Arabî*, terc. Hâlim en-Neccâr - Ramaḍân 'Abduttevvâb (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1977), c.4, ss.253-254; Ağarı, *İslam Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar*, s.465.

⁵ Eserin, biri Berlin'de diğeri İstanbul'da bulunmakta olan iki nüshası vardır. 375'te tamamlanmış olan Berlin yazmasının adı *Aḥsenu't-Teḳâsîm fî Ma'rifeti'l-Eḳâlîm*'dir. İstanbul'da bulunan, 387'de istinsah edilmiş olan nüshada ise sadece *Kitâbu'l-Eḳâlîm* ifadesi yer almaktadır. M. J. De Goeje'nin (1836-1909) 1877'de yaptığı neşir Berlin yazmasına dayanmaktadır. 1906'da açıklamalarla birlikte ikinci kez neşredilmiştir. Bunun tıpkıbasımı Fuat Sezgin (1924-2018) tarafından Frankfurt'ta 1977'de *Islamic Geography* serisi içerisinde yapılmıştır. Eserin Farsça, Urduca, kısmi Fransızca tercümelere vardır. G. Ranking ile R. Azoo'nun yaptıkları kısmi İngilizce tercüme 1897'de neşredilmiştir. Daha sonra Basil Anthony Collins tarafından her iki nüshanın birlikte değerlendirildiği ve haritalara yer verilen bir İngilizce tercüme yapılmıştır. Kitabın Türkçe tercümesi ise Ahsen Batur tarafından yapılmış ve 2015 yılında yayımlanmıştır.

geçirdiği, genç yaşta seyahatlere çıktığı, Endülüs ve Sicistan hariç İslam aleminin tamamını dolaştığı bilinmektedir. Eserinde verilen olaylardan yola çıkarak, 390/1000 civarına kadar yaşadığı tahmin edilmektedir. El-Mağdisî, eserinde bölgelerin coğrafi özelliklerine, lisanlarına, dinî ve mezhebî durumlarına, kıraat şekillerine, sosyal ve ticari hayatlarına, bazı tarihsel olaylarına yer vererek, dönemi hakkında çok yönlü ve tafsilatlı bilgilerin günümüze ulaşmasını sağlamıştır. Bu yönüyle onu, kendi döneminde beşerî coğrafya yazımını zirveye taşıyan isim olarak nitelendirmek mümkündür.⁶

El-Mağdisî, ilk olarak Ebū'l-Ḥuseyn el-Ḳazvī'nin Ḥanefî fıkhı üzerine dersler aldığını ve onun sistemini benimsediğini belirtmektedir.⁷ Eserinin genelinde Ebū Ḥanîfe'yi (ö.150/767) saygı ile zikretmekte ve onun görüşlerine yakın olduğunu açıkça vurgulamaktadır. Hatta kendisine neden Suriyelilerin genel tercihi olan eş-Şâfi'î'yi (ö.204/820) değil de Ebū Ḥanîfe'yi tercih ettiği sorulduğunda üç gerekçe öne sürmektedir. İlk gerekçesi, Ebū Ḥanîfe'nin Hz. 'Alî'nin (ö.40/661) otoritesine olan güvenini fark etmiş olmasıdır. 'Abdullâh b. Mes'ûd'un (ö.32/652-3) otoritesine güvenmesi de tercihinde etkili olmuştur. El-Mağdisî'nin tercihinde ikinci olarak, Ebū Ḥanîfe'yi önemli fakihlerin ilki, sahabe dönemine en yakını, en dindarı ve abidi olarak görmesi etkili olmuştur. Üçüncü olarak ise bütün alimlerin bir hususta ondan ayrıldığını fark etmiştir ki bu hususta Ebū Ḥanîfe açıkça doğru iken diğerleri yanlıştır. Bu husus, Ebū Ḥanîfe'nin başkası adına yapılan amellerin karşılığını almanın adaletli olmayacağına dair farkındalığıdır. Bu durumu başkasının yerine hac yapma konusundaki görüşünden çıkarsamak mümkündür.⁸

Öte yandan, el-Mağdisî'nin İsmâ'îlî bir devlet olan Fâtımîlerden övgüyle bahsetmesi ve farklı mezheplere açık bir tavır benimsemesi araştırmacıları onun Şî'î *dâ'î*⁹ veya Şî'î sempatzanı olduğuna dair yorumlar yapmaya sevk

⁶ Touati, Mağdisî ile birlikte beşerî coğrafyanın olgunluk çağına girdiği ve bu olgunluğa bir daha asla kavuşulamadığını iddia etmektedir. Ona göre Mağdisî'nin eserinde, kendisinden önceki başarılı coğrafyacılar olan el-İştâhri ve İbn Ḥavkal'ın eserlerine kıyasla bir yenilik yoktur. Ama o yeni disiplinin temellerini kesin kurallara bağlayarak ustalığını ortaya koymuştur. Touati, Mağdisî'nin betimlemeleri ve yaşanmış tecrübeleri tekrar oluştururken gösterdiği başarının da bir daha tekrar yakalanamadığını düşünmektedir. Bunda hem disiplinin belli bir olgunluğa ulaşmış olmasının hem de Mağdisî'nin kişisel başarısının etkili olduğunu belirtmektedir. Geniş değerlendirmeler için bkz. Houari Touati, *Ortaçağ'da İslam ve Seyahat: Bir Alim Uğraşının Tarihi ve Antropolojisi*, terc. İsmail Berktaş (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004), ss.126-143.

⁷ El-Mağdisî, *Ahsenu't-Tekâsîm*, s.32.

⁸ El-Mağdisî, *Ahsenu't-Tekâsîm*, s.127.

⁹ "İnsanları kendi din veya mezhebine çağırın kimse" anlamına gelen *dâ'î* kelimesi ilk dönemlerde farklı gruplar için kullanılmışsa da zamanla mutlak olarak İsmâ'îlî propagandacılar için kullanılabilir hale gelmiştir. Bunun sebebi, İsmâ'îlîlerde *dâ'î*lerden oluşan davet teşkilatının tamamen hiyerarşik bir yapıya bürünmesidir. İsmâ'îlî *dâ'î*, genel manada İsmâ'îlî daveti yayma misyonunu yüklenen ve

etmiştir.¹⁰ Touati, el-Mağdisî'nin İsmâ'îlî *dâ'î*si olduğu kanaatindedir. Ona göre el-Mağdisî'nin, araştırmalarını yürütürken içeriden gözlem yapmak için türlü yollar denemedeki becerisi ve toplum içerisine sızmadaki başarısı *dâ'î*lik görevinin etkisiyle gelişmiştir. Ayrıca el-Mağdisî'nin Şî'î duyarlılığı nedeniyle, Hz. 'Alî'ye uzanan ve onunla ilişkili olan hadislerden yana tavır sergilediğini iddia etmektedir. El-Mağdisî'nin Ebū Ḥanîfe'ye olan sevgisinin de bu fakihin Hz. 'Alî yanlısı tutumundan kaynaklandığına dair açıklaması Touati'nin iddiasının sebeplerindendir.¹¹ *Aḥsenu't-Tekāsīm*'in İngilizce tercümesini yapmış olan Collins de önsözünde Mağdisî'nin Fâtımî *dâ'î*si olduğu ve bu nedenle seyahat ettiği yönünde tahminlerin varlığına işaret etmektedir.¹² Laoust ise, el-Mağdisî'yi doğrudan Şî'î coğrafyacı olarak nitelendirmektedir.¹³

Ancak el-Mağdisî'nin eseri dikkatle okunduğunda onun Şî'î olduğuna dair bir sonuç çıkarmanın pek mümkün olmadığı görülecektir. Kendisinin de ifade ettiği üzere, el-Mağdisî'nin Hz. 'Alî'ye yönelik sevgisi açıktır. Ancak bu sevgisinin Şî'îlik olarak yorumlanması pek mümkün gözükmemektedir. Ayrıca kendisi de yaşadığı dönemde bir tartışma üzerine Râfiđî olarak nitelendirildiğini anlatmış ve bunu bir suçlama olarak kabul etmiştir.¹⁴ El-Mağdisî'nin seyahat etmesini ve Fâtımîler hakkındaki olumlu ifadelerini delil göstererek onun İsmâ'îlî *dâ'î*si olduğuna dair değerlendirmeleri de doğru kabul etmek güçtür. Onun yaşadığı asırda Fâtımîler, ilmî ve siyasi açıdan en başarılı dönemlerinden birini yaşamaktadır. Anlaşıldığı kadarıyla el-Mağdisî,

---

İsmâ'îlî imam için taraftar toplama amacıyla her türlü faaliyeti yürüten kişiyi ifade ederken, dar manasıyla Fâtımî imamı ve halifesi adına davet yürüten görevli ve gönüllü şahıslara verilen isim olarak kullanılır olmuştur. Mehmet Ali Büyükkara, "İsmâilî Dâi ve Fâtımî Da'vet," *İLAM Araştırma Dergisi* 3:1 (1998), s.11; Muzaffer Tan, *Haşşâşîlîğin Tarihsel Arka Planı İsmâilî Davet Yapılanması* (Ankara: Maarif Mektepleri, 2017), s.57.

¹⁰ Marina Tolmacheva, "Makdisî, Muhammed b. Ahmed," *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/makdisi-muhammed-b-ahmed> (27.04.2021).

¹¹ Touati, *Ortaçağ'da İslam ve Seyahat*, ss.128, 130, 131.

¹² Basil Anthony Collins, "Introduction," *The Best Divisions for Knowledge of the Regions*, terc. Basil Anthony Collins (UK: Centre for Muslim Contribution to Civilization, Garnet Publishing Limited, 1994) içinde, s.xxi.

¹³ Henry Laoust, *İslam'da Ayrılıkçı Görüşler*, terc. E. Ruhi Fiğlalı, Sabri Hizmetli (İstanbul: Pınar Yayınları, 1999), s.122.

¹⁴ İsfahan'da Mu'âviye b. Ebū Sufyân'a (hs.41-60/661-680) bağlılıkta aşırıya gidenler olduğundan bahseden el-Mağdisî, bunlardan biriyle yaşadığı tartışmayı aktarmaktadır. Tartıştığı kişi, Mu'âviye'nin saygın olmadığı görüşünde oldukları için mevcut yönetime karşı olduğunu belirtmiş ve ilk dört halifeyle birlikte Mu'âviye'nin de halife olarak adını zikretmiştir. El-Mağdisî, buna ilk dördünün halife, Mu'âviye'nin ise melik olduğunu söyleyerek itiraz ettiğini, bunun üzerine diğerinin kendisine hakaret ettiğini ve kendisini Râfiđî olmakla suçladığını belirtmiştir. Bu olayda el-Mağdisî'nin Râfiđî olarak suçlanmasının sebebi, Mu'âviye'nin meşruiyetini sorgulamasıdır. Hatta onun Mu'âviye'yi eleştirmesi nedeniyle başka bölgelerde de Râfiđîlikle suçlandığı dikkat çekmektedir. Bkz. El-Mağdisî, *Aḥsenu't-Tekāsīm*, ss.126, 399.

mevcut durumu olduğu gibi sunmayı tercih etmiştir. Ayrıca onun seyahatlerini, *dā'ī*lik görevi olmadan sadece merak duygusuyla ve kapsamlı bir coğrafya eseri yazma arzusuyla ilişkilendirmek daha isabetli bir yaklaşımdır. İleride detaylandırılacağı üzere, el-Mağdisī, 73 fırka rivayetlerini değerlendirirken cehenneme gidecek bir fırka varsa bunun Bâtıniyye olabileceğini dile getirmiştir. *Dā'ī* olduğu kabul edildiği takdirde kendi mezhebini cehennemlik olabilecek tek fırka olarak zikretmesi çok makul gözükmemektedir. Bunun tek açıklaması *taḳıyye* gereği böyle bir açıklama yapmış olabileceğidir ki bu da yorumdan öteye geçemeyecektir. Netice itibarıyla, el-Mağdisī'nin *Şī'ī* olduğuna dair yapılan yorumlara katılmadığımızı belirtmeliyiz.

Yaşadığı dönemde İslam dünyasının vaziyetine dair genel bir resim sunan el-Mağdisī, eserinde, bölgeleri ve bu bölgeler hakkındaki bilgileri, diğer coğrafyacılar göre daha sistemli ve düzenli bir biçimde işlemiş ve her bölgenin kıraat usulü, iklimi, para birimi, gelenekleri, kutsal mekanları, madenleri, ticareti gibi hususların yanı sıra mezhebî durumuyla alakalı az ya da çok mutlaka bilgi vermiştir. Bu yönüyle el-Mağdisī'nin *Aḫsenu't-Teḳāsīm*'i 4./10. yüzyılda İslam dünyasının farklı bölgelerinin mezhebî durumu hakkında başka kaynaklarda tesadüf edilemeyecek özgünlükte anlamlı bilgiler ihtiva etmekte ve dönemin fikrî yapısının anlaşılmasına katkı sağlamaktadır.¹⁵

Tüm bu bölgesel bilgilerin yanı sıra el-Mağdisī, kitabının başlarında mezhepler ile ilgili müstakil bir bahse yer vermiştir. El-Mağdisī'den önce İbn Ruste'nin *Kitābu'l-A'lāki'n-Nefise*'sinde mezhepler hakkında bazı bilgilere rastlamaktayız. Mezhepler hakkında kısa bilgiler veren İbn Ruste, genellikle şahıslar üzerinde durmuş ve mezheplerin alimlerini zikretmiştir. Hāricī ve Rāfiḳī fırkaların kurucuları ve Ḳaderiyye'den 'Amr b. 'Ubeyd (ö.144/761) hakkında malumata yer vermiş, *Şī'a*, Murci'e ve Ḳaderiyye mensuplarını sıralamıştır. Müellif, mezheplerle alakalı bu kısmı İbn Ḳuteybe'nin (ö.276/889) *el-Ma'ārif* adlı eserinde yer alan fırkalar bölümünden nakletmiştir.¹⁶ El-Mağdisī ise mezhepler ile ilgili müstakil bölümünde mezhepleri birtakım gruplara ayırmış, mezhepler için kullanılan kavramlarla ilgili bazı hususlara dikkat çekmiş ve kendi gözlemlerini de esas alarak

¹⁵ Diğer coğrafya eserleri, özellikle el-İştāhri'nin (ö.346/957) *Kitābu'l-Mesālik ve'l-Memālik*'i ile İbn Hāvkal'ın *Şūretu'l-'Arḍ*'ı bu noktada el-Mağdisī'nin eserini tamamlayıcı niteliktedir.

¹⁶ Ebū Muḫammed 'Abdullāh b. Muslim İbn Ḳuteybe, *el-Ma'ārif*, tah. Şervet 'Ukkāşe (Kahire: Maḫba'atu Dāri'l-Kutub, 1960) ss.622-625; krş. Ebū 'Alī Aḫmed b. 'Umer İbn Ruste, *Kitābu'l-A'lāki'n-Nefise*, ed. M. J. De Goeje, 1889 (Fuat Sezgin, Islamic Geography, c.40, Frankfurt, 1992) içinde, ss.193-217.

mezhep mensuplarının özelliklerini sıralamıştır. Ayrıca muhtelif bölgelerde mezhep mensupları tarafından terkedilen bazı görüş ve uygulamalara yer vermiştir.¹⁷ Mezhepler tarihi kaynakları, belirli bir zaviyeden hareketle mezheplere dair değerlendirmeler içerdiği için belli ölçüde tarafgir bir tutum üzerinden şekillenmiştir. Buna karşın, el-Mağdisî'nin tespitleri, var olan durumun daha objektif görülebilmesine, böylelikle de mezheplerin bağlamlar üstü bir zaviyeden değerlendirilebilmesine imkan tanımaktadır.

1. Özgün Bir Mezhep Tasnifi Denemesi

Mezhep tasnifleri, yalnızca mezhepleri ele alan *mağālāt ve milel ve niḥāl* literatüründe değil, İslam dinine dair çeşitli alanlarda yazılan eserlerde farklı bağlamlarda karşımıza çıkmaktadır.¹⁸ El-Mağdisî'nin coğrafya türünde hazırladığı eseri, mezhep tasnifine yer verilmesi dolayısıyla bunun kendine özgü bir örneği konumundadır. O burada, her biri dört zümreden müteşekkil olmak üzere, mezhepleri yedi farklı düzlemde mütalaa etmeye çalışmıştır. El-Mağdisî'nin dört sayısı üzerinden yaptığı kategorizasyon, metnin devamında, mezhepler için kullanılan kavramlara yönelik tasnifte, mezheplerin tamamının dört ana gruptan meydana geldiği iddiasında ve mezhep mensuplarının dört özelliği ile bilinmesi hususlarında da karşımıza çıkacaktır. Müellif, "Allah'ın gökleri ve yeri, geceyi ve gündüzü yedi günde, Kur'an'ı da yedi harften yaratması" gibi sebeplere dayalı olarak yapılan yaygın yedili sınıflandırma yerine dört zümreden oluşan bir gruplandırma tertip ettiği için eleştirilebileceğini düşünmüş ve bu sebeple de kendi yöntemi konusunda açıklamada bulunmuştur. Bu doğrultuda o, dörtlü gruplandırmasının kasti olmadığını ve bunun doğal bir biçimde oluştuğunu ifade etmiştir. Aynı zamanda doğal bir biçimde oluşan bu dörtlü tasnifin usule uygunluğunu; kutsal kitapların, elementlerin, mevsimlerin, kutsal ayların ve Kâbe'nin köşelerinin dört oluşu gibi örneklerle kanıtlama yoluna gitmiştir.¹⁹

El-Mağdisî, İslam dünyasında müntesibi bulunan toplam yirmi sekiz mezhep olduğunu, yaşadığı dönemdeki mezheplerin bilinenlerinin tamamını zikrettiğini ve bunların kendi içlerinde sayısız kollara ayrıldığını ifade eder.²⁰

¹⁷ Bu son hususta yer verdiği mevzular, bölgesel bilgiler ve daha ziyade fihki uygulamalardır. Makalemizde bu kısma yer verilmeyecektir. Ancak hem bu hususla hem de el-Mağdisî'nin verdiği fihki bilgiler ve onun fihki yaklaşımıyla ilgili olarak şu çalışmaya müracaat edilebilir: Münteha Maşalı, "Mağdisî'nin Ahsenu't-Tekâsim'i Bağlamında Fıkıh Coğrafyası/Fıkıhın Coğrafyası," *Usûl: İslam Araştırmaları* 25 (2016), ss.63-106.

¹⁸ Kadir Gömbeyaz, "İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri," (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, Bursa, 2015), s.2.

¹⁹ El-Mağdisî, *Ahsenu't-Tekâsim*, ss.38, 41-42.

²⁰ El-Mağdisî, *Ahsenu't-Tekâsim*, ss.38, 41-42.

Tasnifini yaparken de “Müslüman fırkalar” ifadesini değil “yaşayan mezhepler (المذاهب المستعملة)” ifadesini kullandığını belirtir. Böylece tasnifinde ortaya koyduğu mezheplerin, kendi döneminde bilinen mezhepler olduğunu, Müslümanların tüm mezheplerini sayma iddiasında olmadığını ve zamanla bu tasnifte değişiklikler olabileceğini ifade eder.²¹ El-Mağdisî'nin yeni mezhepler türeyebileceğini de göz önünde bulundurarak yaptığı bu vurgunun gerçekçi ve makul olduğunu belirtmek gerekmektedir. Zira pek çok *mağālāt* müellifi bu hususu gözden kaçırmış ve kendi dönemlerine kadarki mezhepleri esas alarak fırka tasniflerini yetmiş üçe tamamlamaya gayret etmişlerdir.

El-Mağdisî'nin bu açıklamaların ardından ortaya koyduğu mezhep tasnifi şu şekildedir:

Fıkhi Mezhepler	Ḥanefiyye	Mâlikiyye	Şâfi'yye	Dāvüdiyye (Zâhiriyye)
Kelami Mezhepler	Mu'tezile	Neccâriyye	Kullâbiyye	Sâlimiyye
Fıkhi ve Kelami Mezhepler	Şî'a	Ḥavâric	Kerrâmiyye	Bâtıniyye
Aşhâbu'l-Ḥadîş'ten Olanlar	Ḥanbeliyye	Râheveyhiyye	Evvâ'yye	Munzirîyye
Müntesibi Kalmayan Mezhepler²²	'Aṭâ'yye	Şevriyye	İbâdiyye	Ṭâkıyye

²¹ El-Mağdisî, *Aḥsenu't-Tekâsîm*, ss.41-42.

²² El-Mağdisî, burada, sözlükte “bozulmak, silinmek, kazanmak” anlamına gelen “اندراس” kavramından türeyen “مندرسة” terimini kullanmaktadır. Bu kavram, eserin Türkçe çevirisinde, “sapık olanlar” şeklinde ifade edilmiştir. Ancak hem kelimenin anlamından hem de zikredilen mezheplerden hareketle burada sapık mezheplerin kastedilmediği anlaşılmaktadır. Eserin İngilizce çevirisinde bu kavrama karşılık “schools fallen into desuetude” ifadesi kullanılmıştır. Bu kullanım yürürlükten kalkmayı ifade etmektedir ve daha doğru olduğu anlaşılmaktadır. El-Mağdisî'nin burada kavramı “silinen, kazanın” anlamını önceleyerek kullandığını ve kastının, etkisini kaybetmiş ve fazla müntesibi kalmamış olmakla birlikte o dönemde hala sınırlı da olsa varlık sürdüren ya da bilinen mezhepler olduğu kanaatindeyiz. Bu nedenle bu kavram, “müntesibi kalmayan mezhepler” şeklinde ifade edilmiştir. Krş. Muhammed b. Aḥmed Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Aḥsenu't-Tekâsîm)*, terc. Ahsen Batur (İstanbul: Selenge Yayınları, 2015), s.57; al-Muqaddasî, *The Best Divisions for Knowledge of the Regions*, terc. Basil Anthony Collins (Reading: Garnet Publishing, 1994), s.36. Eserin Türkçe çevirisindeki diğer çeviri ve yazım hataları hakkında örnek oluşturması açısından bkz. Betül Yurtalan, “Muhammed b. Aḥmed el-Mukaddesî. İslam Coğrafyası (Aḥsenu't-Tekâsîm). Notlarla Tercüme Eden: Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2015. 519 s. ISBN 60549444040,” *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 59:2 (2018), ss.171-180.

Kırsal Kesimlerde Yer Alan Mezhepler	Za'ferâniyye	Ĥurremdîniyye	Ebyadıyye	Seraĥsiyye
Zamanla Biri Diğerine Galip Gelen Mezhepler	Eş'ariyye Kullâbiyye'ye	Bâṭniyye Ĥarmaṭiyye'ye	Mu'tezile Ĥaderiyye'ye	Şî'a Zeydiyye'ye
				Cehmiyye Neccâriyye'ye ²³

1.1. Fıkhi Mezhepler

El-Maḳdisî, özgün bir deneme olarak nitelendirdiğimiz tasnifine fıkhi mezhepler ile başlamış, Ĥanefiyye, Mâlikiyye, Şâfi'yye ve Dâvüdiyye'yi bu gruba dahil etmiştir. Ĥanefiyye, Mâlikiyye ve Şâfi'yye genel kabul gördüğü üzere en yaygın fıkhi mezheplerdir. Müellif, dördüncü olarak, daha çok Zâhirîlik olarak bilinen ve Dâvüd b. 'Alî ez-Zâhirî'nin (ö.270/884) takipçilerinden oluşan Dâvüdüliğe yer vermiştir. Anlaşılan o ki bu dönemde Zâhirîler halen başlıca fıkhi fırkalardan biri kabul edilebilecek etkiye sahiptir. El-Maḳdisî ile çağdaş olan İbnu'n-Nedîm (ö.385/995) de tıpkı onun gibi, Dâvüdiyye'yi fıkhi mezhepler arasında dördüncü sırada ele almıştır.²⁴ Çünkü söz konusu dönemde Zâhirîlik, doğduğu bölge olan Bağdat'ta etkisini kaybetmişse de, el-Maḳdisî'nin de belirttiği gibi, özellikle Fars bölgesinde yaygın durumdadır. Zâhirîliğin varlığı, Şiraz merkez olmak üzere Fars bölgesinde 5./11. yüzyıla kadar devam etmiştir.²⁵

1.2. Kelami Mezhepler

El-Maḳdisî, kelami mezhepler kategorisinde Mu'tezile, Neccâriyye, Kullâbiyye ve Sâlimiyye'yi ele almıştır. Mu'tezile'nin dönemin önde gelen kelim ekollerinden biri olduğu malumdur. Ĥuseyn b. Muḥammed b. 'Abdillâh en-Neccâr'ın (ö.230/845 civarı) taraftarlarından oluşan Neccâriyye ise her ne kadar klasik kaynaklarda farklı mezheplerin alt kolu olarak değerlendirilmişse de esasında müstakil bir ekoldür.²⁶ El-Maḳdisî'nin tasnifi de buna işaret etmektedir. El-Maḳdisî, ileride detaylandırılacağı üzere,

²³ El-Maḳdisî, son gruplandırmasında birbirinin yerine geçen dört mezhep olduğunu belirtmişse de beş tane ikili isim saymıştır. Bu nedenle başlangıçta söylediği şekilde yirmi sekiz değil yirmi dokuz tane mezhep ortaya çıkmıştır. El-Maḳdisî, *Aḥsenu't-Teḳâsim*, s.37.

²⁴ Ebü'l-Ferec Muḥammed b. Ebî Ya'küb İshâk İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, tah. İbrâhîm Ramaḳân (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1997), s.267 vd.

²⁵ El-Maḳdisî, *Aḥsenu't-Teḳâsim*, s.439; Ignaz Goldziher, *Zâhirîler (Sistem ve Tarihleri)*, terc. Cihad Tunç (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1982), ss.92-96.

²⁶ Sönmez Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007), s.227.

tasnifinin devamında Neccâriyye isimlendirmesinin zamanla etkisini yitirmesi üzerine bu kesimin Cehmiyye olarak adlandırıldığını; ancak her iki fırkanın birbirinden farklı olduğunu vurgulamıştır. El-Mağdisî'nin Basra'da yer alan mezheplerden bahsederken zikrettiği Sâlimiyye ise kelam ve zühd ile meşgul olan bir firkadır ve bu nedenle kelami mezhepler kategorisinde yerini almıştır.²⁷ El-Mağdisî, devrinin tanınmış mutasavvıf ve alimlerinden olan Ebû 'Abdillâh Muḥammed b. Aḥmed b. Sâlim el-Başrî'ye (ö.297/909) nispet edilen Sâlimiyye hakkında detaylı bilgi veren ilk müelliflerden biridir.²⁸

1.3. Fıkhi ve Kelami Yönü Bulunan Mezhepler

El-Mağdisî, fıkhi ve kelami mezheplerin yanı sıra hem fıkhi hem de kelami yönü bulunan mezheplerin de olduğunu belirtmiş ve Şî'a,²⁹ Ḥavâric, Kerrâmiyye ve Bâtıniyye'yi bunlar arasında saymıştır. Şî'a, itikadi bir mezhep olmasının yanı sıra fıkhi yönüyle de bilinmektedir. Şî'i/İmâmî fıkıh literatürü, 3./9. asrın ortalarından itibaren Şî'i *imâmet* anlayışının tam anlamıyla benimsenmesinin ardından oluşmaya başlamıştır. İmam merkezli, ictihad ve kıyas gibi konularda farklılıklar içeren bu fıkıh anlayışı, Şî'a'nın kendine mahsus bir fıkhi yaklaşım geliştirmesine yol açmıştır.³⁰ El-Mağdisî de tasnifinde Şî'a'yı fıkhi ve kelami mezhepler arasında dahil ederek bu hususa dikkat çekmektedir.

Müslümanlar arasında ortaya çıkan siyasi ve itikadi nitelikli ilk fırkalaşma hareketi olan Ḥâricîlerin, genel prensipleri ve bazı konulardaki görüşleri dışındaki fıkhi ve kelami fikirleri tam anlamıyla bilinmemektedir. İbâdiyye kolu ise günümüze kadar varlığını sürdürdürebildiği için onların fıkhi görüşleri daha detaylı bilinmektedir. Bununla birlikte İbâdiyye ve diğer Ḥâricî gruplar arasında erken dönemden itibaren oluşmaya başlayan *Sîre* literatüründe itikadi ve amelî meseleler ele alınmıştır.³¹ Dolayısıyla bu

²⁷ El-Mağdisî, *Aḥsenu't-Teḳâsim*, s.126.

²⁸ Detaylı bilgi için bkz. Cihat Tunç, "Sâlimiyye Mektebi," *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26 (1983), ss.427-436.

²⁹ El-Mağdisî'nin aynı kategoride Bâtıniyye'yi ayrı olarak zikrederek İsmâ'liyye'yi ayırmış olması, burada Şî'a ile daha ziyade İmâmiyye'yi kastettiğini göstermektedir. Zeydiyye'yi de bir ölçüde bu tasnife dâhil etmek mümkün olabilir.

³⁰ İmâmiyye'nin fıkhi yönünün oluşumu hakkında detaylı bilgi için bkz. Cemil Hakyemez, "Şii İmâmiyye Fıkımın Teşekkül Süreci ve İmâmet," *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7:13 (2008), ss.7-36.

³¹ Özellikle Uman'da *Sîre*ler halkın neye inanıp inanmayacağını ya da neyi yapıp yapmayacağını ifade eden bir işleve sahip olmuş ve camilerde hutbede okunarak geniş bir kesime ulaştırılmıştır. Krş. Kadir Gömbeyaz, "İbâdî Fırak Literatüründe Şehristânî Etkisi -Kalhâtî Örneği-," *İslami İlimler Dergisi* 10:1 (2015), s.159; Patricia Crone ve Fritz W. Zimmermann, *The Epistle of Sâlim ibn Dhakwân* (Oxford: Oxford University Press, 2001), s.23.

literatür, Hâricîlerin hem kelim hem de fıkıh ekolü olarak görülmesine imkan tanımaktadır. El-Mağdisî de Hâricîlerin hem fıkıh hem de kelam ile ilgilendiklerine işaret etmiştir. Aynı şekilde Hâricîleri hem kelamcılar hem de fakihler arasında sayan İbnu'n-Nedîm, onların eserleri hakkında detayların bilinmediğini not düşmekle birlikte Hâricîlerin fıkıh ve kelam konusunda eserleri bulunan müellifleri olduğunu ifade etmiş ve bazı fakihlerin isimlerini zikretmiştir.³² Öte yandan Kerrâmiyye, bazı kaynaklarda sadece itikadi bir fırka olarak ele alınmışsa da fıkıh problemleriyle de ilgilenmiş bir ekoldür ve mensupları arasında önemli görüşleriyle öne çıkan çok sayıda fakih bulunmuştur.³³ Bu nedenle el-Mağdisî bu ekolü fıkhi bir ekol olarak da değerlendirmiştir.

El-Mağdisî'nin hem fıkhi hem de kelami bir mezhep olarak değerlendirdiği son grup Bâtınîlerdir. Bâtıniyye ile daha ziyade İsmâ'îliler kastedilse de esasında kavramın kullanım alanı oldukça geniştir.³⁴ Burada el-Mağdisî'nin kastının daha ziyade İsmâ'îliler olduğu açıktır. Zaten kendisi Mağrib'deki İsmâ'îlilerden bahsederken onların Bâtınîler olarak adlandırıldığını ifade etmektedir.³⁵ İsmâ'îlilik de İmâmiyye gibi itikadi farklılıklarıyla öne çıkan mezheplerdendir. Ancak İsmâ'îlilerin uygulamaya dayalı farklılıklarının olduğu da bilinmektedir. Resmi olarak İsmâ'îlî mezhebini benimseyen Fâtımîlerin topraklarına da seyahatlerde bulunan el-Mağdisî, eserinde bu farklılıklara sık sık işaret etmiştir.

El-Mağdisî, Mağrib bölgesindeki İsmâ'îlî Fâtımîlerden bahsederken onların üç gruba ayrıldığını ve üç konuda ihtilaf halinde olduklarını belirtmektedir. Bunlardan ilki, imamların; sabah namazında kunut duasının okunması, bismelenin sesli söylenmesi, vitir namazının tek rekatta kılınması vb. hususlardaki ihtilaflardır. İkincisi, Ümeyyeoğullarının bire indirdiği namazdan önce okunan *ikâmeyi* selef gibi iki kere söylemek, 'Abbâsîlerin siyah kıyafetlerinin yerine beyaz giyinmek gibi selefın bazı uygulamalarına dönmeleri hususundadır. Üçüncüsü, her ne kadar eski uygulamalar olarak bilinmese de İsmâ'îlilere has olan ve imamların ihtilaf etmediği hususlardır. Ezanda "haya'a 'alâ" ifadesi, hilalin görüldüğü günü ayın ilk günü kabul etmek³⁶, ay tutulmasında her rekatta iki secde olmak üzere beş rekât namaz

³² İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, ss.227-228, 291-292.

³³ Sönmez Kutlu, "Kerrâmiyye," *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kerramiyye> (08.09.2020).

³⁴ Muzaffer Tan, "Batınlık Kavramı ve Batınlık Fırkalarının Tasnifi Meselesi," (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2000).

³⁵ Mağdisî, *Ahşenu't-Teķâsîm*, ss.237-238.

³⁶ Ramazan'ın ne zaman başlayacağını belirlenmesi hususu, Sünnîler ile Fâtımî İsmâ'îlîleri arasındaki temel yöntem farklılıklarından birisi olarak kabul edilebilir. Sünnîler, Ramazan'a

kılmak bunun örneklerindedir.³⁷ Görüldüğü üzere el-Mağdisî, bölgedeki İsmâ'îlîleri doğrudan fıkhi hususlar üzerinden ele alıp değerlendirmektedir.

El-Mağdisî, Fâtımîlerin yazılı kaynaklarının da bulunduğunu ve bunlardan *Kitâbu'd-De'â'im* adlı eseri bizzat gördüğünü belirterek onların fıkhi literatürlerine de değinmiştir.³⁸ Kâdî Nu'mân'a (ö.363/974) ait olan bu eser, Fâtımî Halifesi Mu'izz li-dînillâh'ın (ö.365/975) görevlendirmesi ve danışmanlığı ile hazırlanmış olup İsmâ'îlî fikhinin en önemli kaynaklarından. Kâdî Nu'mân'ın, amellerin farzietini ortaya koymak ve onlarla ilgili fıkhi hükümleri açıklamak amacıyla ortaya koyduğu bu eser, Fâtımî Devletinde resmi kanunname vazifesi görmüştür.³⁹ Fıkhi yönlerini de sistemleştirip bunu resmi bir hüviyete kavuşturan İsmâ'îlîler için el-Mağdisî'nin tasnifi oldukça yerindedir.

Burada dikkat çekilebilecek husus ise el-Mağdisî'nin eserinde, itikadi mezheplerden bahsedilirken bile zaman zaman fıkhi uygulamalardaki farklılıklar üzerinden görüş ayrılıklarının ön plana çıkarılmış olmasıdır. İtikadi hususlardaki fikir ayrılıklarına ve tartışmalara ise çok daha az değinilmiştir. *İkâmenin* okunma sayısı ve ezanın okunma biçimi gibi hususlar mezhepler arasındaki temel farklılaşmalar olarak ele alınmıştır. Bu yaklaşım, coğrafya literatürünün geneli için söz konusu bir durumdur. Coğrafya eserlerinde, itikadi hususlardan çok fıkhi unsurların ön plana çıkarılmasının sebebi muhtemelen bunların gözlemlenmesindeki kolaylıktır. Coğrafyacıların, gittikleri bölgelerde zaman zaman ilim meclislerine katıldıkları, ilmî tartışmalara dahil oldukları bilinmektedir. El-Mağdisî, gittiği bölgelerde yaptığı gözlemlerle ve bunu aktarma biçimiyle öne çıkan isimlerdendir. Buna rağmen coğrafyacıların, gittikleri her bölgedeki itikadi

---

başlamak için hilali görmeyi esas alırken Fâtımîler astronomik hesaplamaları temel ölçüt kabul etmekteydi. Bu durum, özellikle Fâtımî İsmâ'îlîleri ile Sünnîlerin birlikte yaşadığı bölgelerde gerginliğe sebep olabilmekteydi. Örneğin 429/1037 yılında Fâtımî *dâ'î*lerden Mu'eyyed fi'd-Dîn eş-Şirâzî (ö.470/1078) ve taraftarları Fars bölgesinde Sünnîlerden bir gün önce Ramazan Bayramı'nı kutlamak için hazırlıklara başlayınca Sünnîler ayaklanmışlardır. Bkz. Mu'eyyed fi'd-Dîn eş-Şirâzî, *Sîretu'l-Mu'eyyed fi'd-Dîn Dâ'î'd-Du'ât: Tercemetu Hayâtihi bi-Kalemihî*, nşr. Muḥammed Kâmil Huseyn (Kahire: Dâru'l-Kâtibi'l-Mısrî, 1949), s.5. İsmâ'îlî *dâ'î* Ḥamîduddîn el-Kirmânî'nin (ö.411/1020'den sonra) bu konuya dair müstakil bir risalesi de bulunmaktadır. Bkz. Ebû'l-Ḥasen Ḥamîduddîn Aḥmed b. 'Abdillâh b. Muḥammed el-Kirmânî, "er-Risâletu'l-Mevsûme bi'l-Lâzime fi Şavmi Şehri Ramaḍân," *Mecmû'atu Resâ'ili'l-Kirmânî*, tah. Muḥtafâ Gâlib (Beyrut: Mu'essesetu'l-Câmi'iyye li'd-Dirâsât, 1987), ss.61-80; Krş. Tan, *Haşşâşîlîğin Tarihsel Arka Planı*, s.157.

³⁷ El-Mağdisî, *Aḥsenu't-Teḳâsim*, ss.237-238.

³⁸ Fâtımîlerin açıkça İsmâ'îlîlerin doktrinini savunduklarını belirten el-Mağdisî, bu eseri inceledikten sonra, onların fıkhta pek çok hususta Mu'tezilîler ile aynı fikirde oldukları sonucuna ulaştığını da ifade etmektedir. El-Mağdisî, *Aḥsenu't-Teḳâsim*, s.238.

³⁹ Ali Avcu, "Erken Dönem İsmâ'îlîliğinde Şeriatın Neshi Sorunu Üzerine," *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13:2 (2009), ss.284-286; Şükrü Özen, "Nu'mân b. Muḥammed," *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/numan-b-muhammed> (08.11.2020).

tartışmaları ve fikir ayrılıklarını tüm yönleriyle gözlemlene ve deneyimleme fırsatı elde etmeleri mümkün gözükmemektedir. Bu durum, onların gözlemlenmesi daha kolay olan fıkhi hususları ön plana çıkarmalarına neden olmuş olabilir. Bununla birlikte fıkhi meselelerden ve mezheplerden bahsedilmiş olması da bölgelerin genel mezhebî yapısının ortaya konması açısından aydınlatıcıdır. Çünkü bu dönemde fıkhi mezhepleri itikadi meselelerden bağımsız düşünmek pek mümkün değildir.

1.4. Aşhâbu'l-Ḥadîs'ten Olan Mezhepler

El-Maḳdisî, Aşhâbu'l-Ḥadîs'ten olanlar arasında Ḥanbeliyye, Râheveyhiyye, Evzâ'iyye ve Munzirîyye'yi saymıştır. Büyük fıkıh mezheplerinden biri olarak kabul edilen Ḥanbelîliği ise fıkhi mezhepler arasında değil de Aşhâbu'l-Ḥadîs'e dahil olanlar kısmında zikretmiştir. Aḥmed b. Ḥanbel'in (ö.241/855) muhaddis olup fakih olmadığına dair muhalif görüşler, kendisini takip eden yaklaşık bir asır boyunca dillendirilmeye devam etmiştir. İbn Kuteybe ve İbn Cerîr eṭ-Ṭaberî (ö.310/923) gibi bazı alimler onu muhaddis olarak kabul ettikleri için fukaha arasında zikretmemişlerdir. Ebû Zeyd ed-Debûsî'nin (ö.430/1039) fakihlerin ihtilafa düştüğü meseleleri açıklamak üzere kaleme aldığı eserinde Aḥmed b. Ḥanbel'in görüşlerine veya Ḥanbelî alimlere yer vermemiş olması benzer bir yaklaşımın 5./11. asra uzandığını göstermektedir.

Aḥmed b. Ḥanbel'in bir fakih olarak değil de muhaddis olarak ön plana çıkma gayretinin, bahsi geçen müelliflerin onu fukahadan saymama tercihinde etkili olması muhtemeldir. O, fıkhi konularda eser yazmadığı gibi talebelerine de bu görüşlerini yazdırmamıştır. Genelde Ehlu'l-Ḥadîs'in, özelde ise Aḥmed b. Ḥanbel'in Miḥne hadisesinden önce kendine has bir fıkının olmadığı bilinmektedir. Aḥmed b. Ḥanbel, bu dönemde Mâlik b. Enes (ö.179/795) veya eṣ-Şâfiî'nin görüşlerine göre fetva vermektedir. Ancak hayatının sonlarına doğru binlerce fıkhi soruya hadis merkezli cevapların yazılmasına izin vermesi ve öğrencilerinin onun fıkıh yöntemi üzerine yaptığı çalışmalar sonucunda fıkhi yönü daha çok ön plana çıkmıştır.⁴⁰ El-Maḳdisî'nin Ḥanbelîliği Aşhâbu'l-Ḥadîs içerisinde değerlendiren sınıflandırması ile bu görüşler arasında ilişki kurmak mümkündür.

El-Maḳdisî'nin Râheveyhiyye olarak verdiği fırka, İbn Râhûye'nin (Râheveyh) (ö.238/853) takipçileridir. Müellif, İbn Râhûye'yi Horasan'ın

⁴⁰ Ferhat Koca, *İslam Hukuk Tarihinde Selefi Söylem Hanbeli Mezhebi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002), ss.50-51; Muhyettin İğde, "Ahmed b. Hanbel'in Fakihliğiyle İlgili Tartışmalar," *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42 (2014), ss.193-208; Seyfullah Kara, *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2009), ss.57, 287.

yetiştirdiği alimler arasında ve Ařhābu'l-Ħadīs alimlerinden biri olarak zikretmektedir.⁴¹ Munziriyye ise İbnu'l-Munzir en-Nisābūr'ye (ö.318/930[?]) nispet edilen mezheptir. El-Maĸdisī'nin belirttiğine gōre, İbnu'l-Munzir'in taraftarları Yemen'in el-Me'āfir bōlgesinde yaygındır.⁴² El-Evzā'ī'nin (ö.157/774) takipçilerinin ise řam'da bulunduğunu ve Dimāřk Camiinde toplandıklarını bildirmektedir.⁴³

1.5. Mūntesibi Kalmayan Mezhepler

El-Maĸdisī, her ne kadar yařayan mezhepleri merkeze alan bir tasnif tertip ettiđini ifade etmiřse de mūntesibi kalmayan mezhepler dūzleminde dōrt firkadan bahsetme ihtiyacı hissetmiřtir. Yukarıda ifade ettiđimiz gibi muhtemelen burada, etkisini kaybetmiř ve fazla mūntesibi kalmamıř ancak bazı yerlerde hala sınırlı da olsa varlık sūrdüren ya da bilinen mezheplerden sōz etmektedir. Mūntesibi kalmayan mezhepler olarak saydıđı 'Aĸā'iyye, řevriyye, İbāđiyye ve řāĸiyye de buna iřaret etmektedir. Fıkhī mezheplerden olan 'Aĸā'iyye ve řevriyye, 'Aĸā' b. Ebī Rebāh (ö.114/732) ve Ebū 'Abdillāh Sufyān b. Sa'īd eř-řevrī'nin (ö.161/778) taraftarlarıdır. Bu gruplar önderlerinin dōneminde ve sonrasında kısa bir sūre mevcut olmuřlar ve zamanla etkilerini būyūk ölçūde kaybetmiřlerdir.⁴⁴ řevriyye mezhebinin 5./11. yūzyılın sonlarına kadar Bađdat ve řam civarında, 7./13. yūzyılın sonlarına kadar da Dinever, Kazvin, Cūrcan, İsfahan ve Horasan'da azınlık olarak da olsa varlıđını devam ettirdiđi bilinmektedir.⁴⁵ El-Maĸdisī de Rey bōlgesinden bahsederken Dinever'de řevriyye mezhebinin yaygın olduđunu bildirmektedir.⁴⁶

Bilindiđi ūzere İbāđiyye, Ħāricīliđin gūnūmūze kadar varlıđını devam ettirebilmiř tek koludur. İlk dōnemlerde Basra, Yemen, Hadramevt ve Uman'da etkili olan İbāđilik 2./8. yūzyıldan sonra diđer bōlgelerde zayıflayarak Uman'a bađlı bir biçimde varlıđını sūrdürmüřtūr. İbāđi varlıđından Kuzey Afrika'da da sōz etmek mūmkündür. Ancak 7./13. yūzyıldan itibaren buralarda İbāđilerin zayıfladıđı bilinmektedir.⁴⁷ El-Maĸdisī, İbāđilerin yođun olarak bulunduđu Uman'da, Ħāricilerden ařırılıarın

⁴¹ El-Maĸdisī, *Ařsenu't-Teĸāsim*, s.448.

⁴² El-Maĸdisī, *Ařsenu't-Teĸāsim*, s.96.

⁴³ El-Maĸdisī, *Ařsenu't-Teĸāsim*, s.179.

⁴⁴ Cevad Meřkūr, *Mezhepler Tarihi Sōzlūđū*, terc. M. Mahfuz Sōylemez vd. (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011), c.57, ss.447-448.

⁴⁵ Recep Őzdirek ve Ali Hakan ĸavuşođlu, "Sūfyān es-Sevrī," *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/sufyan-es-sevri> (13.09.2020).

⁴⁶ El-Maĸdisī, *Ařsenu't-Teĸāsim*, s.395.

⁴⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ethem Ruhi Fıđlalı, *İbāđiyye'nin Dođuřu ve Gōrūřleri* (Ankara: Ankara Őniversitesi İlahiyat Fakūltesi Yayınları, 1983).

bulduğunu belirtmişse de İbādîler hakkında herhangi bir bilgi vermemiştir.⁴⁸ El-Mağdisî'nin, 4./10. yüzyılın sonlarında İbādîlik'i müntesibi kalmayan mezheplerden sayması, muhtemelen İbādîlerin yalnızca belirli bölgelerde yerleşik olmasından ya da el-Mağdisî'nin hakkında konuştuğu ve gözlemlerini şekillendirdiği coğrafyada müntesibi kalmamasından kaynaklanmaktadır.

el-Mağdisî'nin müntesibi kalmayan mezhepler arasında zikrettiği son fırka Tâkıyye'dir. Tâkıyye, klasik mezhepler tarihi kaynaklarında rastladığımız bir isimlendirme değildir. El-Mağdisî'nin bu kavramla işaret ettiği, muhtemelen *ğulât* Şîî fırkalardan biri olarak kaynaklarda Şeytâniyye ya da Nu'mâniyye adıyla anılan fırkadır. Bu fırka, Şeytânu't-Ṭâk ismiyle bilinen Ebû Ca'fer Muḥammed b. 'Alî el-Becelî'ye (ö.160/777[?]) nispet edilmektedir.⁴⁹ Şeytânu't-Ṭâk, 2./8. yüzyılın ortalarında kelamcılığıyla öne çıkan önemli Şîî alimlerinden biridir.⁵⁰ Ancak ona nispet edilen fırkanın uzun süre varlık gösterebildiğini ve etkili bir fırka olduğunu söylemek güçtür.

1.6. Kırsal Kesimde Yer Alan Mezhepler

El-Mağdisî, kırsal kesimlerde yer alan mezhepler adı altında da dört mezhebe yer vermiştir. Bunlardan biri olan Za'ferâniyye'nin, Rey'in kırsal kesimlerinde bulunduğunu belirtmektedir.⁵¹ *Ğulât* Şîî fırkalardan biri olarak kabul edilen Hurremdîniyye taraftarları ise Cibâl bölgesinde yer alan Hurremiyye dağlarında yaşamaktadırlar.⁵² Seraḥsiyye'yi ise Seraḥs şehrinde 'Abdullâh es-Seraḥsî'nin görüşlerini takip eden gruplar oluşturmaktadır. El-Mağdisî'nin Ebyadiyye olarak isimlendirdiği fırka da muhtemelen Haytal

⁴⁸ El-Mağdisî, *Aḥsenu't-Teḳâsîm*, s.96.

⁴⁹ Detaylı bilgi için bkz. Halil İbrahim Bulut, "İlk Şîî Kelamcılardan Ebû Ca'fer el-Ahvel (Şeytânu't-Ṭâk) ve Ona Atfedilen Görüşler," *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17 (2008), ss.69-99.

⁵⁰ Ebû'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal: Dinler, Mezhepler ve Felsefî Sistemler Tarihi*, terc. Mustafa Öz (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015), ss.248-249.

⁵¹ El-Mağdisî, *Aḥsenu't-Teḳâsîm*, s.395.

⁵² İştâḥrî ve İbn Havkâl, bölgedeki Hurremiyye dağlarında Hurremîlerin yaşadığını ve Bâbek el-Hurremî'nin (ö.223/838) de buradan olduğunu belirtmektedir. Bkz. Ebû İshâk İbrâhîm b. Muḥammed el-Fârisî el-İştâḥrî, *Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik, Kitâbu'l-Mesâlik ve'l-Memâlik*, M. J. De Goeje (ed.), (Brill, 1967), s.203; İbn Havkâl, *Şüretu'l-Ard*, s.372. El-Mağdisî ise Hurremdîniyye dağlarında yaşayan meşicileri olmayan Murci'e mezhebinden bir grup olduğunu bildirmektedir. Şeriati uygulamayan bu grup, yönetime haraç vermektedir. Bkz. Mağdisî, *Aḥsenu't-Teḳâsîm*, ss.298-299. Kutlu, bu gruba Murci'e ismini el-Mağdisî'nin verdiğini ileri sürmektedir. Ona göre el-Mağdisî, muhtemelen Emevîler döneminde cizye ve haraç alınmaması şartıyla Müslüman olan kimselerin Murci'iler yardımıyla Müslüman olduklarını ve daha sonra namaz kılmadıkları ve sünnet olmadıkları için tekrar gayr-ı müslim muamelesi gördüklerini ve sonuç itibarıyla Murci'e'nin, onların mücadelesine destek vermek maksadıyla isyan ettiklerini bildirmektedir. Bu nedenle de el-Mağdisî, bu şekilde yaşayan insanlar ile Murci'e arasında bir bağlantı kurarak onları böyle isimlendirmiştir. Krş. Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, s.229.

bölgesinin kırsal kesimlerinde yaşadıklarını, *bīdu's-siyāb* olarak adlandırıldıklarını ve öğretilerinin zındıklara yakın olduğunu ifade ettiği gruptur.⁵³ Beyaz giyinenler anlamındaki *bīdu's-siyāb* tabirinin veya daha yaygın şekliyle Mubeyyiða isminin Muḳanna' hareketine verildiği bilinmektedir.⁵⁴ Dolayısıyla burada el-Maḳdisī'nin, Ebyadiyye tabiriyle Muḳanna'iyye hareketini ve onun kırsal bölgelerdeki takipçilerini ifade etmek istediği anlaşılmaktadır.

1.7. Zamanla Biri Diğere Galip Gelen Mezhepler

El-Maḳdisī'nin tasnifinin son kategorisinde beş mezhebin diğere beşine galip geldiğini ifade etmesi, üzerinde durulması gereken bir husustur. Müellif burada açıkça Eş'ariliğin Kullābīlik, Bāṭıniliğin Ḳarmaṭīlik, Mu'tezile'nin Ḳaderiyye, Şī'a'nın Zeydiyye ve Cehmiyye'nin Neccāriyye yerine geçtiğini ifade etmektedir. Verilen bilgiler, el-Maḳdisī'nin dönemindeki, yani 4./10. asırdaki kavramsal değişimlerin ortaya çıkması açısından dikkate değerdir. Bu kavramsal değişimler, aynı zamanda mezheplerin gelişimi ve ilişkileri hakkında ipuçları sunmaktadır.

İlk olarak Kullābīlik-Eş'arilik ilişkisine bakılacak olursa; Ebū'l-Ḥasen el-Eş'arī'nin (ö.324/935-936) Mu'tezile'den ayrıldıktan sonra Miḥne sürecinde Mu'tezile'ye karşı kelami argümanlarla mücadele veren Şāfi'ī hadis taraftarlarının oluşturduğu Kullābīlerin saflarına katıldığı bilinmektedir.⁵⁵ Eş'arī'nin henüz Mu'tezile'den ayrılmadan önce, İbn Kullāb'ın (ö.240/854 [?]) görüşlerinden haberdar olduğu ve ondan etkilendiğine dair yorumlar da mevcuttur.⁵⁶ El-Eş'arī'nin ismi, yaşadığı dönemde Kullābīlik içerisinde ön plana çıkmamıştır. Ancak sonraki süreçte Mu'tezile'nin Buveyhiler döneminde yeniden güçlenmesi ve el-Eş'arī'nin Mu'tezile'ye karşı yazdığı reddiyelerin öneminin artması, el-Eş'arī isminin Kullābī gelenek içerisinde ön plana çıkmasına neden olmuştur. 4./10. asrın ortalarından itibaren İbn

⁵³ El-Maḳdisī, *Aḥsenu't-Tekāsīm*, s.323.

⁵⁴ Ebū Bekr Muhammed b. Ca'fer en-Nerşahī, *Tārīḫu Buḫārā*, Farsça'dan terc. Emin 'Abdulmecid, Naşrullāh Mubeşşir eṭ-Ṭirāzī (Kahire: Dāru'l-Me'ārif, 1965), ss.98-108; Şehristānī, *el-Milel ve'n-Nihal*, ss.198-199.

⁵⁵ Mehmet Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarilik Maturidilik İlişkisi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), s.56.

⁵⁶ William Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, terc. Ethem Ruhi Fiğlalı (Ankara: Sarkaç Yayınları, 2010), ss.399-400; Mehmet Kalaycı, "Eşariliğin Tarihsel Arka Planı: Küllabīlik," *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 51:2 (2010), s.405. El-Eş'arī her ne kadar eserlerinde İbn Kullāb'ın öğrencisi olduğunu ve onun görüşlerini benimsediğini açıkça ifade etmese de verdiği bilgilerden görüşlerinin paralellik arz ettiği anlaşılmaktadır. El-Eş'arī'den sonraki Eş'arī alimlerin, İbn Kullāb'ı selefleri arasında değerlendirmesi de bu ismin Eş'ariler açısından önemini ortaya koymaktadır. Bkz. Tefik Yücedoğru, *Ehl-i Sünnet'e Giden Yolda İbn Küllāb ve Küllābiyye Mezhebi* (Bursa: Emin Yayınları, 2015), ss.179-208.

Fürek (ö.406/1015), el-Bâkıllânî (ö.403/1013) gibi alimlerin de çabasıyla Eş'arîlik ismi, Kullâbî gelenekte merkeze yerleşmiş ve zamanla Kullâbîlik yerini Eş'arîliğe bırakmıştır.⁵⁷ 4./10. asrın sonlarına doğru eserini tamamlamış olan el-Mağdisî'nin, Kullâbîlik isminin yerini Eş'arîliğe bıraktığını açıkça ifade etmesi bu açıdan oldukça önemlidir. Kalaycı'nın tespitine göre Horasan bölgesinde gerçekleşen bu isim değişikliği ile alakalı bilgi, yalnızca el-Mağdisî'de yer almaktadır ve bu kayıt Eş'arîliğin Kullâbîliğin mirasçısı olduğunu net bir şekilde ortaya koymaktadır.⁵⁸

El-Mağdisî'nin tasnifine göre, bu dönemde Bâṭıniyye kavramı Ḳarṡatîlik isminin kullanımına galip gelmiştir. Ḥamdān b. Ḳarṡaṡ'a (ö.293/906) nispet edilen Ḳarṡatîlik, İsmâ'îliliğin bir kolu olarak kabul edilir. Kûfe bölgesinde, 3./9. asrın ikinci yarısında ortaya çıkmıştır.⁵⁹ Bilindiği üzere 'Ubeydullāh el-Mehdî'nin (ö.322/934) ortaya çıkışı ve 297/910 yılında açıktan davete başlaması üzerine Fâṡımîler Devleti kurulmuş, kendisi de imam ve halife ilan edilmiştir. 'Ubeydullāh'ın açıktan daveti ile birlikte İsmâ'îlî öğretisi de değişmiştir. Eski İsmâ'îlî fikirlerin takipçileri ise Ḳarṡatîler olarak varlık sürdürmüştür. Bu dönemden itibaren Fâṡımîler ile Ḳarṡatîler iki ayrı İsmâ'îlî grup olarak faaliyet yürütmüştür. Ancak el-Ḳummî (ö.301/913-14), en-Nevbaḥṡî (ö.310/922 [?]), el-Eş'arî, Mâṡurîdî (ö.333/944) gibi isimlerin eserlerinde de yer alan Ḳarṡatî ya da Ḳarâmiṡa kavramının, 350/961'li yıllardan itibaren daha az kullanıldığı görülmektedir. Örneğin, İbnu'n-Nedîm'in *el-Fihrist*'inde Ḳarâmiṡa kavramı yer almaz, bunun yerine İsmâ'îliyye ve davet kavramları kullanılır ve Ḥamdān Ḳarṡatî da bunun içerisinde değerlendirilir.⁶⁰ El-Mağdisî'nin Bâṡıniyye kavramının Ḳarâmiṡa'ya galip geldiğini belirtmesi ve diğere bilgiler ışığında, 300/912'li yılların sonlarına doğru Ḳarâmiṡa kavramının yerini büyük ölçüde İsmâ'îliyye ve Bâṡıniyye kavramlarına bıraktığını söylemek mümkündür.⁶¹ İsmâ'îliyye ve Bâṡıniyye kavramları, Fâṡımî ve Ḳarṡatîleri içerisinde alacak

⁵⁷ Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarîlik Maturidilik İlişkisi*, ss.59, 97. Kullâbîlik-Eş'arîlik ilişkisi konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Kalaycı, "Eş'arîliğin Tarihsel Arka Planı: Küllâbîlik," ss.399-431. Eş'arîliğin güçlenmesiyle birlikte bu isim değişikliğinin yanı sıra 8./14. yüzyıla gelindiğinde artık İbn Kullâb ve Kullâbiyye isminin Eş'arî geleneğe ait eserlerde adının bile geçmediği dikkat çekmektedir. Bkz. Yücedoğru, *Ehl-i Sünnet'e Giden Yolda İbn Küllâb ve Küllâbiyye Mezhebi*, ss.190-194.

⁵⁸ Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarîlik Maturidilik İlişkisi*, ss.19-20.

⁵⁹ Ali Avcu, *Karṡatîliğin Doğuşu ve Gelişim Süreci* (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2011), ss.173-212. Avcu, Kufe'de İsmâ'îlî daveti ilk başlatan *dâ'î*'min Ebû 'Alî ya da Ḥuseyn el-Ehvâzî olduğunu, Ehvâzî'nin Kufe'den ayrılması sonucu görevi Ḥamdān Ḳarṡatî'nin devraldığını belirtmektedir. Ḳarṡatî isminin muhtemelen hem Ebû 'Alî ya da Ḥuseyn el-Ehvâzî hem de Ḥamdān b. el-Eş'arî için kullanıldığını ve kavramın bölgedeki davetin ismi olarak kullanılmaya başlandığını iddia etmiştir.

⁶⁰ İbnu'n-Nedîm, *el-Fihrist*, ss.232-236.

⁶¹ Avcu, *Karṡatîliğin Doğuşu ve Gelişim Süreci*, ss.48-52.

şekilde geniş bir kullanım alanına sahip olmuştur.

Şakeriyye-Mu'tezile ilişkisine bakıldığında, ilk dönemlerden itibaren bu iki kavramın birbiriyle irtibatlı olarak kullanıldığı dikkat çekmektedir. Mezhepler tarihinin klasik kaynaklarından 'Abdülkâhîr el-Bağdâdî'nin (ö.429/1037-38) *el-Fark'*ında, Şakeriyye ve Mu'tezile'nin aynı grupmuş gibi ele alınmış olması bunun örneklerinden birisidir.⁶² Şakeriyye ve Mu'tezile'yi aynileştiren yaklaşımın yanı sıra, Mu'tezile'nin Şakeriyye'nin devamı ya da bir şubesi olduğunu ifade eden görüşler de mevcuttur.⁶³ Şakeriyye, Mu'tezile'den çok daha önce ortaya çıkmış ve ne zaman, nerede ve kimler öncülüğünde oluştuğu tartışmalı olan bir oluşumdur. Sınırları tam olarak belli olmayan ve olumsuz bir anlamda kullanılan Şakeriyye ismini, Mu'tezile ile eşanlamlı kabul etmek biraz problemlili gözükmektedir. Aynı şekilde Şakeriyye ve Mu'tezile'nin kader konusunda benzer fikirleri savunması, Mu'tezile'nin Şakeriyye'nin devamı ya da şubesi olduğu anlamına da gelmemektedir. Şakeriyye ve Mu'tezile farklı tavır ve eğilimler için kullanılan ayrı terimlerdir.⁶⁴ Bu durumun farkında olduğu anlaşılan el-Mağdisî, kitabının devamında Şakeriyye ve Mu'tezile'nin birbirinden farklı olduğunu belirtmiş ve bu ikisini anlam kapalılığı olan mezhep isimleri arasında zikretmiştir.⁶⁵ Ancak 3./9. asırdan itibaren Şakeriyye'nin kullanımının azalması ve zamanla yok olması, Şakerî görüşleri savunanların, zayıflama sürecinde kendilerine kelami anlamda daha yakın olan Mu'tezile içerisine dahil olmaları göz önünde bulundurulduğunda, el-Mağdisî'nin verdiği bu bilgi değer kazanmaktadır. Zira el-Mağdisî'nin yaşadığı dönemde, Şakeriyye etkisini kaybetmiştir ve kader konusundaki tartışmalarda, Mu'tezile önemli bir yer teşkil etmeye başlamıştır. Şakeriyye'nin ortadan kalktığı veya Mu'tezile içerisinde eridiği bir ortamda el-Mağdisî'nin Mu'tezile'nin Şakeriyye'ye galip geldiğini ifade etmesi dikkate değerdir.

El-Mağdisî'nin, Zeydiyye isminin yerini Şî'a kavramına bırakması yorumu ise muhtemelen Şî'îliğin şemsiye bir kavram olarak kullanımının yaygınlaşmasıyla alakalıdır. Çünkü Zeydîlik, Şakeriyye gibi etkisini kaybeden ve başka oluşumlarla eklemlenen bir yapı değil, aksine günümüze kadar

⁶² Ebü Mansûr 'Abdülkâhîr b. Tâhîr b. Muḥammed et-Temîmî el-Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Firâk ve Beyânu'l-Firâkâtî'n-Nâciye minhum* (Beyrut: Dâru'l-Âfâkî'l-Cedîde, 1977), ss.93 vd.

⁶³ Ebu'l-Yusr Muhammed Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akâidi*, terc. Şerafeddin Gölcük (İstanbul: Kayhan Yayınları, 2013), s.374.

⁶⁴ Şakeriyye hakkında geniş bilgi ve Şakeriyye-Mu'tezile ilişkisi hakkında değerlendirmeler için bkz. Osman Aydınlı, *Akılci Din Söylemi: Farklı Yönleriyle Mu'tezile Ekolü* (Ankara: Hitit Kitap Yayınevi, 2010), ss.135-167; Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, ss.115-164.

⁶⁵ El-Mağdisî, *Aḥsenu't-Teḳâsim*, s.38.

varlığını sürdürmüş bir fırkadır ve başta Yemen olmak üzere, çeşitli İslam bölgelerinde etkin olmuştur. Bu nedenle el-Mağdisî'nin verdiği bu bilgi Zeydîlik kavramı yerine, Şî'îliğin genel bir kavram olarak daha çok kullanılması şeklinde yorumlanabilir.

El-Mağdisî, burada son olarak Neccâriyye ve Cehmiyye ilişkisine yer vermiştir. Neccâriyye'nin, bazı kaynaklarda Cehmiyye ile ilişkilendirildiği görülmektedir. Faḥruddīn er-Râzî (ö.606/1209), eserinde Neccâriyye'yi Cehmiyye'nin alt kollarından biri olarak vermiştir.⁶⁶ Kutlu'nun da belirttiği gibi, Neccâriyye'nin Cehmî olarak anılmasında, el-Ḥuseyn b. Muḥammed enNeccâr'ın (ö.230/845), Bişr el-Merîsî'nin (ö.218/833) öğrencisi olması etkilidir.⁶⁷ Bişr, Kur'an'ın yaratılmışlığı konusunda diğer Murci'îlerden farklı olarak Mu'tezile'nin yanında yer almıştır. Bu da Neccârîlerin Cehmî olarak anılmalarında etkili olmuştur. El-Mağdisî'nin eserinde yer alan, Neccâriyye'nin zamanla yerini Cehmiyye'ye bıraktığı ya da Neccâriyye isimlendirmesinin zamanla etkisini yitirmesi üzerine bu kesimin Cehmiyye olarak adlandırıldığı bilgisi de bu ilişkiyi desteklemektedir.

2. Ana Mezhepler ve 73 Fırka Rivayeti

El-Mağdisî, mezhepleri kendine özgü bir şekilde gruplandırdıktan sonra tüm bu mezheplerin, daha genel anlamda tüm İslam mezheplerinin Şî'a, Ḥavâric, Murci'e ve Mu'tezile şeklindeki dört ana zümreden ortaya çıktığını ifade etmiştir. Bu mezhepler arasındaki ihtilafların ortaya çıkışını Hz. 'Uşmân'ın öldürülmesi olayına kadar geri götüren el-Mağdisî'ye göre mezhepleşme olgusu, Mehdî'nin zuhuruna kadar devam edecektir. Murci'e'nin büyük günah işleyen kimselerin durumu hakkında fikir beyan etmeyenlerden oluştuğunu dile getiren el-Mağdisî, Ehlu'r-Re'y ve Ehlu'l-Ḥadîş'in de bu kanaatte olduğuna işaret etmektedir. Yukarıda sunduğumuz yedi düzlemde oluşan gruplandırmasında Murci'e'ye yer vermediğini de göz önünde bulundurursak, onun, Murci'e'yi çeşitli fırkaları kapsayan kuşatıcı bir grup olarak gördüğü şeklinde bir yorumda bulunabiliriz. Zaten ileride görüleceği gibi Murci'e kavramı, ona göre, lakap niteliğindedir ve farklı şekillerde tanımlanmakta olan çok yönlü bir anlam alanına sahiptir.

El-Mağdisî, Murci'e'ye dair açıklamasının ardından Mu'tezile'nin "her müctehidin *furū*'da isabetli olduğu" fikrine yer vermiş ve onların bu anlayışı, Hz. Peygamber döneminde kıblenin yönünden emin olmayan ve namazda

⁶⁶ Muḥammed b. 'Umer b. Ḥuseyn Faḥruddīn er-Râzî, *İ'tikādātu Firaki'l-Muslimin ve'l-Muşrikîn*, tah. M. M. el-Bağdâdî (Beyrut, 1986), s.90.

⁶⁷ Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, s.227.

farklı taraflara yönelen insanlardan yola çıkarak geliştirdiklerini belirtmiştir. Buna göre, Hz. Peygamber yanlış tarafa dönenlerin namazı tekrar etmesini emretmemiş, ancak onları doğru olanlarla aynı tarafa yöneltmiştir. Bu yaklaşıma yakınlığını dile getiren el-Mağdisî, Hz. Peygamber'in ashabının ihtilaf içerisinde olduğunu ve Hz. Peygamber'in onların ihtilafını rahmet olarak değerlendirerek şöyle dediğini nakletmiştir: "Onlardan hangisini takip ederseniz doğru yoldasınızdır." Sufyân b. 'Uyeyne'nin (ö.198/814) Allah'ın alimlerin ihtilafa düştükleri bir konuda kuluna zulmetmeyeceğini naklettiğini belirten el-Mağdisî, *zenādika* dışında her müctehidin *uşul* ve *furū*'da isabetli olduğu görüşünü Kerrāmiyye'nin de savunduğunu ilave etmiştir. Ona göre, bu fikrin kaynağı Murci'e'dir ve Murci'e bu görüşü, Hz. Peygamber'in "Ümmetim yetmiş üç fırkaya ayrılacaktır. Bunlardan yetmiş ikisi cennete, biri cehenneme gidecektir." rivayetine dayandırmaktadır.⁶⁸ Diğer alimlerin ise sadece doğrulukla birlikte olanların haklı olduğunu ve bunun da sadece insanların bir grubunu oluşturduğunu savunduklarını söylemiştir. Bunların görüşlerini de yetmiş iki fırkanın cehenneme, birinin ise cennete gideceği rivayeti ile temellendirdiklerini belirtmiştir.⁶⁹

Böylece el-Mağdisî, yetmiş üç fırka rivayetinin iki farklı versiyonuna yer vermiş olur. Ancak rivayetlerin isnad zincirine dair herhangi bir bilgi vermeksizin sahihliği ve meşhurluğu ile ilgili değerlendirmelerde bulunur. Çoğunluğun cennete gideceğini ifade eden rivayetin isnad açısından daha sağlam olduğunu, buna rağmen ikinci rivayetin daha meşhur olduğunu belirtir. Ona göre, ilk versiyon doğru kabul edildiği takdirde cehenneme gidecek olan fırka Bâṭniyye'dir, ikincisinin doğruluğu kabul edildiğinde ise kurtuluşa erecek fırka es-Sevādu'l-A'zam'dır. El-Mağdisî, es-Sevādu'l-A'zam'ı da Maşrik'ta Ebū Ḥanīfe'nin ashabı, Mağrib'de Mâlik'in ashabı, Şaş ve Nişabur'da eş-Şâfi'nin ashabı ve Şam, Akur ve Rehab'da Aşḥābu'l-Ḥadîş olmak üzere dörde ayırır.⁷⁰ Birinci rivayetin daha sağlam olduğunu ve ikincisi doğru olduğu takdirde de es-Sevādu'l-A'zam'ın kurtuluşa ereceğini belirterek el-Mağdisî, bir anlamda hangi rivayet doğru olursa olsun

⁶⁸ Ebū 'Abdillāh Muḥammed b. Yezid İbn Māce, *es-Sunen*, tah. M. Fu'ād 'Abdulbākī (Beyrut: Dāru'l-Fikr, tsz.), c.2, s.1321 (n.?). Yetmiş üç fırka rivayetinin pek çok farklı versiyonu bulunmaktadır. Rivayet ile ilgili ayrıntılı bilgi ve değerlendirmeler için bkz. Muhammet Emin Eren, *Hadis, Tarih ve Yorum: 73 Fırka Hadisi Üzerine Bir İnceleme* (İstanbul: Kuramer, 2017).

⁶⁹ El-Mağdisî, *Aḥsenu't-Tekāsım*, ss.38-39.

⁷⁰ El-Mağdisî, *Aḥsenu't-Tekāsım*, ss.38-39.

çoğunluğun cennete gireceği görüşüne daha yakın durmaktadır.⁷¹

Bilindiği üzere mezheplerin tasnifinde öne çıkan hususlardan biri, yukarıda bahsi geçen İslam ümmetinin geçmiş ümmetler gibi fırkalara ayrılacağına dair rivayetlerdir. Fırka tasnifleri büyük ölçüde bu rivayetler temel alınarak yapılmıştır. Söz konusu rivayetler arasında en yaygını ve tasniflerde en etkili olanı ise ümmetin yetmiş üç fırkaya ayrılacağı ve bunlardan birinin kurtuluşa ereceği rivayetidir. El-Bağdādī, el-İsferāyīnī (ö.471/1078) ve eş-Şehristānī (ö.548/1153) gibi isimler bu rivayeti kabul etmiş ve tasniflerini yetmiş üç sayısına ulaşmak üzerine kurmuşlardır. Bunun yanında, el-Eş'arī, Faḥruddīn er-Rāzī (ö.606/1210) ve İbnu'l-Cevzī (ö.597/1201) bu rivayeti dikkate almazken İbn Hāzım (ö.456/1064), bu rivayete tamamen karşı çıkmıştır.⁷² Buna karşılık, ümmetin yetmiş üç fırkaya ayrılacağı, bunlardan yetmiş ikisinin kurtuluşa ereceği ve yalnızca birinin cehennemlik olacağı şeklindeki rivayetinin ise kabul gördüğüne dair bir işaret olmadığı söylenebilir.⁷³ El-Maḥḍisī ise bu rivayetlere yer vermiş, ancak bunları tasnifinin merkezine yerleştirmemiş ve rivayetleri farklı bir açıdan değerlendirmiştir. Bu yönteminden dolayı el-Maḥḍisī'nin eserindeki tasnifin, "serbest tasnif" olarak ifade edilen bir tasnif biçimine dahil olduğu ileri sürülmüştür.⁷⁴

El-Maḥḍisī'nin Müslümanlar arasındaki ihtilafı olağan ve olumlu gören bu bakış açısı oldukça dikkate değerdir. O, reddiyeci ve tekfirci tavrın yaygın olduğu bir dönemde, görüşünü rivayetlerle de desteklemek suretiyle taassuptan uzak bir yol benimsemeye gayret etmiştir. Kanaatimizce hayatının büyük bir bölümünü seyahatlerle geçirmesi, gezdiği yerlerde pek çok farklı inanış, eğilim ve uygulamaya şahit olması el-Maḥḍisī'nin bu yaklaşımında etkilidir. Zira el-Maḥḍisī, kitabında gitmediği kütüphane, incelemeyeği grup ve mezhep, katılmadığı sufi grup ve icabet etmediği çağrı kalmadığını ifade etmektedir. Hatta bu deneyimleri sebebiyle gittiği yerlerde kendisine içerisinde *şūfī*, *zāhid*, *rasūl*, *ābid*, *faḳīh*, *imām* gibi sıfatların da bulunduğu toplamda otuz altı isim ve lakabın verildiğini belirtmektedir.⁷⁵ Bu çeşitliliği bizzat tecrübe etmek, el-Maḥḍisī'nin farklılıklara saygı duymasını

⁷¹ Eren, *Hadis, Tarih ve Yorum: 73 Fırka Hadisi Üzerine Bir İnceleme*, s.108.

⁷² Detaylı bilgi için bkz. Kadir Gömbeyaz, "73 Fırka Hadisinin Mezhepler Tarihi Kaynaklarında Fırkaların Tasnifine Etkisi," *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14:2 (2005), ss.147-160; Gömbeyaz, "İslam Literatüründe İtikādî Fırka Tasnifleri," ss.100-104.

⁷³ Eren, *Hadis, Tarih ve Yorum: 73 Fırka Hadisi Üzerine Bir İnceleme*, s.108.

⁷⁴ Ümüt Toru, "Ebū Muhammed el-Yemenī'nin "Akāidü's-Selāse ve's-Sebīn Fırka" Adlı Eseri ve İslam Mezhepleri Tarihi Açısından Önemi" (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2006), s.48; Gömbeyaz, "İslam Literatüründe İtikādî Fırka Tasnifleri," s.102.

⁷⁵ El-Maḥḍisī, *Aḥsenu't-Teḳāsīm*, ss.43-44.

ve düşünce ekollerine dışardan bakabilmesini sağlamış olmalıdır. Anlaşıldığı kadarıyla onun niyeti, mevcut durumu olduğu gibi tasvir edip aktarmaktır.

3. Mezhepler için Kullanılan Kavramlar

Mezhepler tarihinin önemli hususlarından birisi de mezheplerin isimlendirilmesi ve mezhepler için kullanılan kavramlar meselesidir. Fırka ya da grupların isimleri, kendilerinin kullanımına veya karşıt gruplar tarafından adlandırılmalarına göre farklılık arz etmiştir. Klasik mezhepler tarihi kaynaklarında mezhep isimlendirmeleri konusunda genel anlamda kabul edilen ölçütler olduğunu söylemek mümkün gözükmemektedir. Bazı gruplar kendilerini nitelendirmek üzere seçtikleri isimleri kabul ettirirken, bazıları karşıtları tarafından belirlenen kavramlarla isimlendirilmiştir. Genellikle aşağılama ve hakaret amacıyla seçilen bu isimlerden bazıları, zamanla grup tarafından kabul edilmiş ve olumlu bir anlama çekilmeye çalışılmış, ayet ve hadislerle delillendirmek suretiyle isimlerin olumlu anlamları vurgulanmıştır. Ayrıca yetmiş üç fırka rivayeti ve buna bağlı olarak yapılan tasnifler de mezheplerin isimlendirilmesiyle ilgili birtakım sorunları beraberinde getirmiştir. Yaşadığı döneme kadarki mezhepleri yetmiş üçe tamamlamaya çalışan müellifler, ana mezhepler altında birçok alt fırka oluşturmuşlardır.⁷⁶

El-Mağdisî'nin oldukça erken bir tarihte, mezheplerin isimlendirilmesi için kullanılan kavramlar ile ilgili hususlara değinmiş ve buna dayalı bir yorum biçimi ortaya koymuş olması dikkat çekicidir. O, mezheplerin farklı isim ve lakaplarla bilindiğini belirtmiş, bunları yedi düzlemde ve her biri dört mezhebe karşılık gelecek şekilde ortaya koymuştur. Böylece el-Mağdisî, mezheplerin tasnifindeki sayısal yöntemini mezhepler için kullanılan kavramlar hususuna da uygulamıştır. El-Mağdisî'nin bu özgün gruplandırmasını şu şekilde ifade etmek mümkündür:

⁷⁶ Kutlu, klasik dönem İslam Mezhepleri Tarihine ait eserlerde başlıca altı çeşit isimlendirme biçiminin kullanıldığını ifade eder ve bunları şu şekilde sıralar: 1) Bir alimin veya kurucu kabul edilen bir şahsın adına nispetle isimlendirme, 2) Terimlere veya fikirlere dayalı isimlendirme, 3) Fırkaları ilk ortaya çıktıkları yere veya güçlü oldukları şehre göre isimlendirme, 4) Aşağılama ve hakaret amaçlı isimlendirme, 5) Tarihi bir olaya dayandırmak suretiyle isimlendirme, 6) Ayet ve hadislerde geçen kelimelerden hareketle isimlendirme. Bkz. Sönmez Kutlu, *Mezhepler Tarihine Giriş* (İstanbul: Dem Yayınları, 2016), ss.128-133; Mehmet Ali Büyükkara, "Bir Bilim Dalı Olarak İslâm Mezhepleri Tarihi ile İlgili Metodolojik Problemler," *İslâmî İlimlerde Metodoloji/Usûl Mes'elesi I* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005), ss.445-446; Mehmet Ali Büyükkara, "İslam Mezhepleri Tarihi Araştırmalarında Terminolojiyle İlişkili Sorunlar," *İslâmî Araştırmalar* 19:2 (2006), ss.267-269.

Lakap niteliği taşıyan kavramlar	Ravâfiđ	Mucebbire	Murci'e	Şukkāk
Medih (övgü) ifade eden kavramlar	Ehlu's-Sunne ve'l-Cemā'a	Ehlu'l-'Adl ve't-Tevhīd	el-Mu'minūn	Aşhābu'l-Hudā
İnkâr edilen bir şeyden hareketle kullanılan kavramlar	Kullābiyye cebri inkâr etmekle nitelendirilir	Ĥanbeliyye <i>naşbı</i> (Hz. 'Alī'nin <i>naşbını</i>) inkâr etmekle nitelendirilir	Teşbihleri nedeniyle Allah'ın sıfatlarını reddedenler	Allah'ın sıfatlarını kabul edip <i>ta'tīli</i> reddedenler
Çok yönlü kavramlar	Cebr	Murci'e	Şukkāk	Ravâfiđ
Aynı anlamda kullanılan kavramlar	Za'ferāniyye	Vākıfiyye	Şukkāk	Ťakıyye
Ehlu'l-Ĥadiş üzerinden muhtevası şekillendirilen kavramlar	Ĥaşeviyye	Şukkāk	Nevāşib	Mucebbire
Farklı olmalarına rağmen birbirlerinin yerine kullanılan kavramlar	Ehlu'l-Ĥadiş Şāfi'iyye'den	Şevriyye Ĥanefiyye'den	Neccāriyye Cehmiyye'den	Ĥaderiyye Mu'tezile'den farklıdır ⁷⁷

El-Mağdisī, mezheplerin bir kısmına karşıtları tarafından lakap verilirken bir kısmının da medih ifade eden kavramlarla nitelendirildiğini ifade etmiştir. Onun bu tasnifine göre lakap olarak zikrettiği kavramlardan birisi Ravâfiđ'dır. Ravâfiđ kelimesinin tekili olan Rāfiđa “terk etmek, ayrılmak” anlamlarına gelen *rafđ* kökünden gelmektedir ve “bir gruptan ya da topluluktan ayrılan” anlamına sahiptir.⁷⁸ Şī'a için küçültücü bir isim olarak kullanılmış ve yaygınlaşmıştır.⁷⁹ Taraftarları ise bu terimi “kötülükten

⁷⁷ El-Mağdisī, *Ahsenu't-Tekāsım*, ss.37-38.

⁷⁸ Ebü'l-Fađl Cemāluddīn Muĥammed b. Mukerrem el-Enşārī İbn Manzūr, *Lisānu'l-'Arab* (Beyrut, 1955), c.7, s.156.

⁷⁹ Bkz. Ebü'l-Hasan el-Eş'arī, *Makālātü'l-İslâmiyyin ve İhtilāfü'l-Musallin: İlk Dönem İslâm Mezhepleri*, terc. Ömer Aydın ve Mehmet Dalkılıç (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), s.60 vd.; el-Bağdādī, *el-Farq Beyne'l-Firaq*, s.22; Rāzī, *İ'tikādātu Firāqil-Muslimin ve'l-Muşrikīn*, s.59.

uzaklaşanlar” şeklinde tanımlayarak olumlu bir anlam alanı oluşturmaya çalışmışlardır.⁸⁰ Kullanın fiillerinin tamamını Allah’a nispet edenleri ifade eden Mucebbire kavramı ise farklı anlamlarda kullanılmıştır.⁸¹ Murci’e, “erteleyenler, sonraya bırakanlar” anlamına gelen *ircā’* kökünden gelmektedir.⁸² Şukkāk kelimesi de “tereddüt edenler” anlamına gelmekte ve küçümseyici bir şekilde kullanılmaktadır.⁸³ El-Mağdisî, bu kavramların farklı kullanımlarını “çok yönlü kullanılan kavramlar” arasında açıklamıştır.

El-Mağdisî’ye göre medih niteliği taşıyan mezhep isimlerine gelecek olursak; bunlardan birisi Ehlu’s-Sunne ve’l-Cemā’a’dır. Bu kavram, farklı tanımları olmakla birlikte daha ziyade Hz. Peygamber’in sünnetine ve Müslümanların çoğunluğuna tabi olan grup ve kişiler, onların oluşturduğu geleneğe bağlı olanlar anlamında kullanılmaktadır. Ehlu’s-Sunne ve’l-Cemā’a, yaygın olarak Sünniler için kullanılan bir tabir olmakla birlikte farklı mezheplerden kimselerin kendileri için bu ifadeyi kullanabildikleri dikkat çekmektedir.⁸⁴ Ehlu’l-‘Adl ve’t-Tevhîd ise Mu’tezile’nin kendileri için kullanılmasını tercih ettikleri bir kavramdır. Onlar kendilerinin, Allah’ı tek ve âdil olarak ispat ettikleri iddiasındadırlar.⁸⁵ El-Mağdisî, olumlu bir anlam içeriğine sahip olan el-Mu’mînün ve Aşhâbu’l-Hudâ’yı da mezhepler için kullanılan medih ifade eden kavramlar arasında saymıştır.

El-Mağdisî’nin kendileri için inkar ifade eden kavramların kullanıldığına işaret ettiği mezhepler ya da gruplar, bir fikre karşıt olmalarıyla öne çıkmışlardır. Şî’î literatürde Hz. ‘Alî ve taraftarlarına karşı çıkanlar için Nâşibe (Nevâşib) ismi kullanılmıştır.⁸⁶ Bu kavramın kapsamı, müelliflerin kullanımına göre değişebilmektedir. Ancak el-Mağdisî, Şî’a karşıtlığıyla bilinen Hanbeliyye’nin *naşbı* (Hz. ‘Alî’nin *naşbını*) inkar etmeleri dolayısıyla

⁸⁰ Mustafa Öz, “Râfiziler,” *DİA*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/rafiziler> (14.09.2020).

⁸¹ Şehristânî, *el-Milel ve’n-Nihal*, s.102.

⁸² İbn Manzûr, *Lisānu’l-‘Arab*, c.1, ss.83-84.

⁸³ İbn Manzûr, *Lisānu’l-‘Arab*, c.10, ss.451-452.

⁸⁴ Mesela İsmâ’îlî *dâ’isi* Ebü Hâtim er-Râzî, İsmâ’îlî *makâlât* geleneğinin en önemli klasik kaynaklarından biri olan *Kitābu’z-Zîne*’sinde öncelikle hak yol üzerine olan fırkayı Ehlu’s-Sunne ve’l-Cemā’a olarak temellendirmiştir. Ardından Şî’a’yı Ehlu’l-Cemā’a, Ahzâb olarak nitelendirdiği Mu’âviye taraftarlarını ise Ehlu’l-Furka olarak isimlendirmek suretiyle Şî’a ile Ehlu’s-Sunne ve’l-Cemā’a arasında bağlantı kurmuştur. Bkz. Ebü Hâtim Aḥmed b. Ḥamdân b. Aḥmed er-Râzî, *Kitābu’z-Zîne*, ‘Abdullâh Sellüm es-Sâmerrâ’î, *el-Ğuluvv ve’l-Firaku’l Ğâliye fî’l-Ḥaḳâratî’l-İslâmiyye* (Bahreyn: Dâru’l-Vâsiṭ li’n-Neşr, tsz.) içinde, ss.252-262. Krş. Ali Avcu, “İsmailiyye Ekolünün Mezhepler Tarihi Kaynakları,” Halil İbrahim Bulut (ed.) *Mezheplere Göre Klasik Kaynaklar ve Özellikleri* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018), ss.174-176.

⁸⁵ Mu’tezile, bu anlamda *el-Muvaḥḥide*, *el-‘Adliyye* gibi farklı kavramlar da kullanmıştır. Osman Aydınlı, *İslam Düşüncesinde Aklîleşme Süreci: Mutezilenin Oluşumu ve Ebu’l-Huzeyl Allaf* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001), s.31.

⁸⁶ Râzî, *Kitābu’z-Zîne*, ss.256-258.

nitelendirildiklerini ifade etmiştir. El-Mağdisî'nin yaşadığı sırada Şî'a'nın başlıca muhaliflerinden biri olarak Hanbelîler öne çıkmaktadır. Bu nedenle el-Mağdisî, Hanbelîlik özelinde bu hususa işaret etmiş olmalıdır. Bazı gruplara ise Allah'ın sıfatlarına dair görüşleri üzerinden isim verildiği bilinmektedir. İlahî sıfatların Allah'a nispetini benimseyenler için Şifâtiyye⁸⁷, Allah'ın zatını sıfatlarından soyutlayanlar içinse Mu'aţtila⁸⁸ veya Ehlu't-ta'tîl⁸⁹ isimleri kullanılmıştır. El-Mağdisî de buna uygun olarak Allah'ın sıfatlarını reddedenler ile sıfatlarını kabul edip ta'tîli reddedenlerin bu vasıflarıyla isimlendirildiklerini belirtmiştir.

El-Mağdisî'nin bazı mezhepler için kullanılan kavramların farklı gruplar tarafından muhtelif şekilde tanımlandığını belirtmesi oldukça dikkat çekicidir. El-Mağdisî, zaman zaman *mağâlât* ve *firāk* türü eserlerde farklı bağlamlarda işaret edilen bu ihtilafları tasnifine taşımıştır. Çok yönlü anlamı olan bu kavramlar arasında Cebr, Murci'e, Şukkāk ve Râfida'ya yer vermiştir. Bu kavramların çeşitli gruplar tarafından verilmiş farklı tanımları bulunmaktadır. *Cebr*, Kerrâmiyye'ye göre *istiţâ'ayı* fiil ile birlikte saymaktadır. Mu'tezile'ye göre ise, cebrin anlayışında şer Allah'ın kaderindedir ve kulun fiilleri Allah'ın mahlûkudur. Murci'e, Ehlu'l-Ĥadîs'e göre ameli imandan geriye atanlardır. Kerrâmiyye'ye göre ise Murci'e, amellerin farz olduğunu kabul etmez. Me'müniyye'ye⁹⁰ göre, Murci'iler imanda tereddüt edenlerdir. Aşşâbu'l-Kelâm'a göre büyük günah konusunda tereddüt edenler ve *el-menzile beyne'l-menziletayne* göre değerlendirme yapmayanlardır. Şukkāk'a gelince, Aşşâbu'l-Kelâm'a göre bunlar, Kur'an

⁸⁷ Şehristânî, *el-Mîlel ve'n-Nihal*, ss.108-146.

⁸⁸ Ebû 'Abdillâh Ahmed b. Muhammed Ahmed b. Hanbel, *er-Redd 'alâ'l-Cehmiyye ve'z-Zenâdika*, nşr. Şabrî b. Selâme Şâhîn, (Riyad: Dâru's-Şebât, 2003), c.1, s.9.

⁸⁹ Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib el-Bâkullânî, *Temhîdu'l-Evâ'il ve Telhîşu'd-Delâ'il*, nşr. 'İmâduddîn Ahmed Haydar (Beirut: Muessesetu'l-Kutubi's-Şekâfiyye, 1987), c.1, s.130.

⁹⁰ *Aşşenu't-Tekâsim*'in ilk kısmı İngilizce tercümesini yapan G. Ranking ile R. Azoo, Me'müniyye fırkasının Meymûn b. Hâlid'e tabi olanların oluşturduğu Acârîde'nin alt kollarından Meymüniyye olabileceğini ve yanlış yazılmış olma ihtimalini gündeme getirmiştir. Meymüniyye'nin, Allah'ın yalnızca iyi olan şeyleri dileyebileceği, kötüyü dilemeyeceği ve hiçbir günahın onun iradesiyle gerçekleşmediği fikrine vurgu yapan mütercimler, Me'müniyye adlı bir mezhebin izinin bulunmadığını belirtmişlerdir. Krş. Muqaddasî, *Aşşanu't-Taqâsim fî Mâ'rifati'l-Aqâlim*, terc. G. S. Ranking, R. F. Azoo, Calcutta, 1897, s.56. Ancak kaynaklarda Me'müniyye adlı bir fırkaya rastlamak mümkündür. Bu nedenle olsa gerek, *Aşşenu't-Tekâsim*'in daha sonra yayımlanan Arapça baskılarında ve tercümelerinde de bu fırka Me'müniyye olarak yazılmıştır. El-Bağdâdî, eserinde Fâris bölgesindeki Karmafilere Me'müniyye denildiğine işaret etmektedir. Bkz. El-Bağdâdî, *el-Farq Beyne'l-Firāk*, s.267. Öte yandan Me'müniyye kavramının Abbasi Halifesi Me'mûn'un i'tizâlî görüşleri/politikası ve bu anlayışı sürdürenler için kullanılabileceği de akla gelmektedir. Ancak bu minvalde yaygın bir kullanım alanı oluşmamıştır. Ayrıca el-Mağdisî'nin iki cümle öncesinde Mu'tezile'ye göre cebr'in ne anlama geldiğini ifade etmiş olması bu ihtimali düşük kılmaktadır. El-Mağdisî'nin Me'müniyye kavramını eserinde yalnızca bir kez ve burada kullanmış olması daha detaylı bir açıklama yapmayı güçleştirmektedir.

konusunda şüphe edenlerdir. Kerrâmiyye'ye göre, imanda istisna ederler. Ravâfîd ise Şî'a'ya göre, Hz. 'Alî'nin hilafetini tehir edenlerdir. Diğerlerine göre ise, Hz. Ebû Bekr ve Hz. 'Umer'in hilafetini reddedenlerdir.⁹¹

Böylece el-Mağdisî, herhangi bir fırkanın bir dönemde tek bir bakış açısıyla ele alınmadığına, farklı gruplar tarafından değişik şekillerde tanımlandığına veya değerlendirildiğine işaret etmiştir. Bu vurgu, mezhepleri ifade etmek için kullanılan isim ve kavramların tek bir şekilde anlaşılmadığı ve anlaşılmayacağı hususunu aydınlatması açısından mühimdir.

El-Mağdisî, farklı grupları ifade etmekte olan bazı kavramların çoğunluk tarafından birbirinin yerine kullanılabildiğine de dikkat çekmiştir. O burada, Ehlu'l-Ḥadîş'in Şâfi'iyye'den, Şevriyye'nin Ḥanefiyye'den, Neccâriyye'nin Cehmiyye'den, Kaderiyye'nin ise Mu'tezile'den farklı olduğunu, ancak bu durumun sadece uzmanlar tarafından ayırt edilebileceğini ifade etmiştir. Daha önce de belirtildiği gibi, Neccâriyye ile Cehmiyye ve Kaderiyye ile Mu'tezile farklı gruplardır. Burada el-Mağdisî, bu duruma bir kez daha dikkat çekmiştir. El-Mağdisî, eserin farklı yerlerinde Şâfi'îlerden bahsederken ise onların Aşhâbu'l-Ḥadîş'ten olduklarını belirtmişse de muhtemelen burada vurgulamak istediği, Ehlu'l-Ḥadîş'in yalnızca Şâfi'îleri kapsamadığıdır.⁹² Mağdisî'nin burada ifade ettikleri, o dönemde belirtilen mezheplerin bazı kesimler tarafından birbiriyle aynı kabul edilirken bazılarının da bunları ayırdığı yorumunu yapmamıza imkan vermektedir.

Anlaşıldığı kadarıyla el-Mağdisî'nin burada yapmak istediği, mezhepler için kullanılan kavramların tercihindeki farklı etmenlere dair genel bir eleştiride bulunmak ve/veya bu farkındalığını dile getirmektir. Onun verdiği örneklerde de görüldüğü üzere, mezhepleri isimlendirmek için kullanılan kavramların seçiminde ve yaygınlaşmasında pek çok farklı eğilim ve amaç etkili olabilmektedir. Ekoller, zaman zaman muhalifine olumsuz içeriğe sahip lakaplar verirken kendileri için methedici kavramlar seçmişlerdir. Kavramların farklı şekillerde tanımlanması o düşünceyi benimseyen gruplara yönelik algılarda da belirleyici olmuştur. Dolayısıyla el-Mağdisî kendi tarzında, mezhepler için kullanılan kavramlarla ilgili genel geçer kurallar olmadığına, sübjektif yaklaşımların isimlendirmelerde etkili olduğuna ve birtakım karışıklıkların mevcudiyetine işaret etmektedir.

⁹¹ El-Mağdisî, *Aḥsenu't-Tekâsîm*, ss.37-38.

⁹² Bkz. El-Mağdisî, *Aḥsenu't-Tekâsîm*, ss.179-180.

4. Mezhep Mensuplarının Özellikleri

El-Mağdisî eserinde, çoğunluğu mezheplerden oluşan on farklı grubun her biri için dört sıfat saymak suretiyle onların bunlardan nadiren uzak durduğuna, yani büyük oranda bu vasıflara sahip olduklarına şahitlik ettiğini bildirmiştir. Bu değerlendirmeler de el-Mağdisî'nin özgün yaklaşımının örneklerinden biri olarak kabul edilebilir. El-Mağdisî'ye göre aşağıdaki gruplar saydığı özellikler ile öne çıkmışlardır:

Ebü Haniife ekolünden olan fukaha	Nezakette birlikte riyaset	Hıfs	Haşyet	Vera
Mâlikî ekolünün takipçileri	Ağırkanlılık	Ahmaklık	Diyanet	Sünnet
Şâfiî'nin takipçileri	Nazar	Huzursuzluk çıkarma	Mertlik	Ahmaklık
Dâvud'un takipçileri	Büyükleme	Hiddet	Kelam (gevezelik)	Zenginlik
Mu'tezililer	Letafet	Dirayet	Fısk	Alay
Şîîler	Buğz	Fitne	Zenginlik	Ûn
Aşhâbu'l-Hadış mensupları	Örneklik/rol modellik	Himmet	İnfak	Zafer/kazanç
Kerrâmiler	Takva	Asabiyye	Düşüklük/değersizlik ⁹³	Dilencilik
Edipler⁹⁴	Canlılık	Kendini beğenmişlik	Tasarruf	Güzel giyim
Mukrîler⁹⁵	Tamah	Livata	Riya	Şöhret ⁹⁶

El-Mağdisî'nin mezhep mensuplarının özelliklerine yönelik bu değerlendirmeleri, birtakım problemleri beraberinde getirmekle birlikte farklı bir yaklaşım olarak dikkat çekmektedir. Herhangi bir gruba mensup olanların tamamını ahmaklık, mertlik ve zenginlik gibi sıfatlarla

⁹³ Metinde "الذل" kavramı kullanılmıştır.

⁹⁴ Metinde "ادباء" ifadesi yer almaktadır.

⁹⁵ Metinde "مقرنين" ifadesi yer almaktadır. Bu başlık altında genel olarak mezhep mensuplarından bahsedilirken bu şekilde herhangi bir mezhebi açıklamaktan uzak kavramların kullanılması ve herhangi bir tanımlama yapılmaması bu gruplardan kastedilenin anlaşılmasını zorlaştırmaktadır.

⁹⁶ El-Mağdisî, *Ahşenu't-Tekâsim*, s.41.

nitelendirmek elbette mümkün ve doğru değildir. Zira bunlar genellenebilir sıfatlar değildir. Zenginliğin bütün Şî'î mensupları için ve hiddetin bütün Dāvūdiler için geçerli olduğunu söylemek mümkün değildir. El-Mağdisî'nin, her grup için olumlu ve olumsuz özelliklere yer verirken, mensubu olduğunu ifade ettiği Hanefilik hakkında sadece olumlu sıfatlara yer vermiş olması ise bu hususta duygusal davranıp sübjektif bir tutum takındığını göstermektedir. Bununla birlikte bu tespitleri, el-Mağdisî'nin gezip gördükleri, karşılaştığı durumlar ve tanıştığı insanlar neticesinde zihninde oluşan izlenimler ve kanaatler olarak görmek mümkündür. Nitekim kendisi de bunun şahsi gözlemleri neticesinde ulaştığı sonuçlar olduğunu ifade etmiştir. Bu bakış açısıyla, el-Mağdisî'nin mezhep mensuplarının özellikleri hakkında verdiği bilgiler, onun kişisel algısı ve yorumları olarak değer ve önem kazanmaktadır.

El-Mağdisî'nin buradaki yaklaşımının, eserinin bütünüyle uyumlu olduğunu söylemek de mümkündür. Müellif, mukaddimesinde bazen bir konuyu detaylıca izah etmek yerine iki kelimeyle özetlemeyi tercih ettiğini belirterek bazı örnekler vermiştir. Mesela, "Beytu'l-Mağdis halkından daha şerefli yoktur" dediğinde, orada dolandırıcı ve hırsıza rastlamadığını, gündüz içen ayyaşların görülmediğini, aksine ihlaslı bir şekilde ibadet yapan insanların bulunduğunu kastetmekte olduğunu ifade etmiştir. Hatta şehir halkı, bölge emirinin içki içtiğini öğrenince evinin çevresine duvar örerek sosyal ilişkisini sınırlandırmıştır.⁹⁷ Yani kendisinin de ifade ettiği gibi el-Mağdisî, bazen gözlemlerini kısaca ve sıfatlar kullanarak ifade etmektedir.

El-Mağdisî, bölgelerin özelliklerine yer verirken de bazı genel değerlendirmelerde bulunmuştur. Mesela ona göre bölgelerin en zarifi Irak'tır. Buranın iklimi kalbe hafiflik verir, zihni canlandırır. İnsanları en sefil ve şerli olarak nitelendirilebilecek olan bölge Huzistan'dır. Şam ise salihlerin, zahidlerin ve meşhedlerin en çok olduğu yerdir. El-Mağdisî'nin eserinde yer alan buna benzer değerlendirmelerin örneklerini çoğaltmak mümkündür.⁹⁸ Anlaşılan o ki el-Mağdisî, gözlemleri sonucunda bölgelere, şehirlere, bölgenin insanlarına ya da çeşitli gruplara ve onların özelliklerine yönelik genel değerlendirmelerde bulunabilmektedir. Bu yaklaşımını mezhep mensupları için de uygulamış gözükmektedir.

⁹⁷ El-Mağdisî, *Ahsenu't-Tekāsīm*, s.7.

⁹⁸ El-Mağdisî, *Ahsenu't-Tekāsīm*, ss.32-33.

Değerlendirme

El-Mağdisî, *Ahşenu't-Tekāsīm*'inde İslam dünyasının 4./10. asrına dair zengin bir içerik sunmaktadır. O, İslam'ın hakim olduğu bölgelerdeki mezhebî durum hakkında bilgi vermesinin yanı sıra makalede ele almış olduğumuz Mezhepler bahsinde kendine has bir mezhep tasnifi yapmış, mezhepler için kullanılan kavramlara dair hususlara ve mezhep mensuplarının özelliklerine yönelik tespitlerine yer vermiştir. Onun, burada düşünce ekollerine dair kendince izahlar ve gruplandırmalar yaptığı söylenebilir.

El-Mağdisî'nin eserinde yaptığı mezhep gruplandırmasını İslam geleneğinde ortaya çıkıp gelişen fırka tasniflerinden herhangi bir tasnif modeli içerisinde değerlendirmek güçtür. Onun gruplandırmasını, bir serbest tasnif denemesi olarak görmek mümkün olabilir. El-Mağdisî'nin bir mütekellim, *mağālāt* müellifi ya da fakih sıfatıyla değil de araştırmacı ve gözlemci bir beşerî coğrafyacı olarak kendince bir tasnif denemesi yapması, onun eserini orijinal kılan yönlerindedir.

El-Mağdisî'nin müntesibi kalmayan mezhepler ve kırsal kesimlerde yer alan mezhepler gibi hususlar üzerinden gruplandırmaya gitmesi, böylece mezheplerin toplumsal boyutuna da işaret etmiş olması ve mezheplere verilen isimlerin kullanımıyla ilgili ihtilafli mevzulara değinerek mezhepler arası ilişkiler ve kavramsal değişimlere dair ipuçları sunması da eserinin ayırt edici özelliklerindedir. Özellikle mezheplerin tagallübü hakkında verdiği bilgiler, kendi döneminde yaşanan mezhebî gelişmelerin aydınlatılması açısından kayda değerdir. Burada Eş'arîlik-Kullâbîlik, Kaderiyye-Mu'tezile ve Neccâriyye-Cehmiyye ilişkilerine dair işaretler mevcutken, Bâtinî, Kırmataî, Zeydî ve Şî'î kavramlarının kullanımlarına dair önemli veriler de yer almaktadır.

73 fırka rivayeti; mezhep tasnifleri, mezheplerin isimlendirilmesi, muhalif fikir ve mezheplere yaklaşım gibi geniş bir alanda etkisini göstermiş ve İslam Mezhepleri Tarihinde öne çıkan hususlardan biri olmuştur. El-Mağdisî, bu rivayetin iki farklı versiyonuna yer verip her ikisine dair yaptığı özgün yorumlarla dikkat çekmiştir. Murci'e'nin delil olarak kullandığı, yetmiş üç fırkadan yetmiş ikisinin cennete, yalnızca birinin cehenneme gideceği minvalindeki rivayeti daha makul bulan el-Mağdisî, bu hususta Murci'î düşünceye yakın olduğunu ima etmiştir. Zaten bir Hânefi olan el-Mağdisî'nin Murci'î fikirleri benimsemiş olması ihtimal dahilindedir. Diğer yandan yalnızca bir fırkanın cennete gireceğini ifade eden rivayetin doğru olabileceği

ihtimalini de göz önünde bulundurarak kurtuluşa erecek bu fırkanın da çoğunluğu kapsayan es-Sevâdu'l-A'zam olduğunu dile getirmiştir. Böylece o, mezhep tasnifini bu rivayeti merkeze alarak yapmadığı gibi kurtuluşa erecekler dairesinin içerisine her halükarda çoğunluğu dahil eden ve azınlığı dışarda bırakan kuşatıcı bir tavır benimsemiştir.

Mezheplerin isimlendirilmesiyle ilgili farklı hususlara dikkat çeken el-Mağdisî, mezhepler için kullanılan kavramların tek bir anlama sahip olmadığını vurgulamıştır. Kavramların methetmek ya da çeşitli yakıştırmalar yapmak amacıyla verilmiş olduğunu belirtmiştir. Ayrıca kavramların anlam alanının geniş olması dolayısıyla bazı mezheplerin birbiriyle karıştırılmakta olduğuna ve sadece bu konuda ehil olan kimselerin onları ayırabildiğine işaret ederek mezheplerin ilişkileriyle ve algılanış biçimleriyle ilgili sorunlara dikkat çekmiştir. Bu noktada, el-Mağdisî'nin mezhepler için kullanılan isimleri yeniden düşünmeye davet eder bir yaklaşımı olduğu ileri sürülebilir.

El-Mağdisî'nin gözlemleri neticesinde ulaştığı, mezhep mensuplarının özelliklerine dair değerlendirmeleri de eserinin özgün yönlerinden birini oluşturmaktadır. Yaşadığı dönemde mezheplere dair literatürün genel özelliği, mezheplerin fihri ve itikadi görüşleri üzerinden savunmacı ya da reddiyeci bir yaklaşımla ele alınması ve mezhep mensuplarının da daha ziyade bu fikirleri benimseyen kimseler olarak değerlendirilmesidir. El-Mağdisî'nin bu gözlemleri ise mezhep mensuplarına dair farklı bir bakış açısı sunmaktadır. Her ne kadar bu kısımda verdiği bilgileri doğru ya da yanlış şeklinde bir değerlendirmeye tabi tutmak mümkün değilse de bunlar, el-Mağdisî'nin tespitleri ve yorumları olması açısından kıymetlidir.

Tüm bu yönleriyle, bir beşerî coğrafya eseri olarak el-Mağdisî'nin *Ahsenu't-Teķāsīm*'i, mezheplere dair orijinal nitelikte, tarihî ve tamamlayıcı veriler sunmaktadır. Bir taraftan da 4./10. asrın entelektüel olarak nitelendirilebilecek çok yönlü karakterinin, o dönemdeki sosyo-kültürel, dinî ve mezhebî duruma yönelik bireysel algısına örnek teşkil etmektedir.

Çıkar Çatışması / Conflict of Interest:

Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir. / The author declared that there is no conflict of interest.

Finansal Destek / Grant Support:

Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA

- Ağarı, Murat. *İslam Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar: Doğuşu, Gelişimi ve Temsilcileri*. İstanbul: Kitabevi, 2002.
- Ahmed b. Hanbel, Ebü 'Abdillâh Ahmed b. Muhammed. *Er-Redd 'alâ'l-Cehmiyye ve'z-Zenâdiqa*. Nşr. Şabrî b. Selâme Şâhîn. Riyad: Dâru's-Şebât, 2003.
- Avcu, Ali. "Erken Dönem İsmailîliğinde Şeriatın Neshi Sorunu Üzerine," *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13:2 (2009), ss.267-287.
- Avcu, Ali. "İsmailiyye Ekolünün Mezhepler Tarihi Kaynakları," Halil İbrahim Bulut (ed.), *Mezheplere Göre Klasik Kaynaklar ve Özellikleri* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2018) içinde, ss.165-192.
- Avcu, Ali. *Karmatiliğin Doğuşu ve Gelişim Süreci*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2011.
- Aydınlı, Osman. *Akılci Din Söylemi: Farklı Yönleriyle Mu'tezile Ekolü*. Ankara: Hitit Kitap Yayınevi, 2010.
- Aydınlı, Osman. *İslam Düşüncesinde Aklîleşme Süreci: Mutezilenin Oluşumu ve Ebu'l-Huzeyl Allaf*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2001.
- el-Bağdâdî, Ebü Mansûr 'Abdulkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî. *El-Farâk Beyne'l-Firâk ve Beyânu'l-Firâkât'n-Nâciye minhum*. Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, 1977.
- el-Bâkîllânî, Ebü Bekr Muhammed b. eṭ-Ṭayyib. *Temhîdu'l-Evâ'il ve Telhîşu'd-Delâ'il*. Nşr. 'İmâduddîn Ahmed Ḥaydar. Beyrut: Mu'essesetu'l-Kutubi's-Şekâfiyye, 1987.
- Brockelmann, Carl. *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*. Terc. 'Abdulhalîm en-Neccâr ve Ramadân 'Abduttevvâb. Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1977.
- Bulut, Halil İbrahim. "İlk Şîî Kelamcılardan Ebû Ca'fer el-Ahvel (Şeytânü't-Tâk) ve Ona Atfedilen Görüşler," *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17 (2008), ss.69-99.
- Büyükkara, Mehmet Ali. "Bir Bilim Dalı Olarak İslâm Mezhepleri Tarihi ile İlgili Metodolojik Problemler," *İslâmî İlimlerde Metodoloji/Usûl Mes'alesi I* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005) içinde, ss.441-491.
- Büyükkara, Mehmet Ali. "İslam Mezhepleri Tarihi Araştırmalarında Terminolojiyle İlişkili Sorunlar," *İslâmî Araştırmalar* 19:2 (2006), ss.257-271.
- Büyükkara, Mehmet Ali. "İsmâilî Dâî ve Fâtımî Da'vet," *İLAM Araştırma Dergisi* 3:1 (1998), ss.9-36.
- Crone, Patricia ve Fritz W. Zimmermann. *The Epistle of Sâlim ibn Dhakwân*. Oxford: Oxford University Press, 2001.
- Ebü Hâtim er-Râzî, Ahmed b. Hamdân b. Ahmed. *Kitâbu'z-Zîne*. nşr. 'Abdullâh Sellûm es-Sâmerrâî, *el-Ġuluvv ve'l-Firâku'l Ġâliye fi'l-Hadâratil-'İslâm* (Bahreyn: Dâru'l-Vâsit li'n-Neşr, tsz.) içinde, ss.247-312.
- Eren, Muhammet Emin. *Hadis, Tarih ve Yorum: 73 Fırka Hadisi Üzerine Bir İnceleme*. İstanbul: Kuramer, 2017.
- el-Eş'arî, Ebü'l-Hasan. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn: İlk Dönem İslâm Mezhepleri*. Terc. Ömer Aydın ve Mehmet Dalkılıç. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.

- Faḥruddīn er-Rāzī, Muḥammed b. ‘Umer b. el-Ḥuseyn *İ’tikādātu Fırakı’l-Muslimīn ve’l-Muşrikīn*. Tah. M. M. el-Bağdādī. Beyrut, 1986.
- Fıḡlalı, Ethem Ruhi. *İbâdiyye’nin Doğuşu ve Görüşleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1983.
- Goldziher, Ignaz. *Zâhirîler (Sistem ve Tarihleri)*. Terc. Cihad Tunç. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1982.
- Gömbeyaz, Kadir. “73 Fırka Hadisinin Mezhepler Tarihi Kaynaklarında Fırkaların Tasnifine Etkisi,” *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14:2 (2005), ss.147-160.
- Gömbeyaz, Kadir. “İbâdî Fırak Literatüründe Şehristânî Etkisi -Kalhâtî Örneği-,” *İslami İlimler Dergisi* 10:1 (2015), ss.149-168.
- Gömbeyaz, Kadir. “İslam Literatüründe İtikâdî Fırka Tasnifleri,” Yayınlanmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, Bursa, 2015.
- Hakyemez, Cemil. “Şii İmamiyye Fıkhnın Teşekkül Süreci ve İmamet,” *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7:13 (2008), ss.7-36.
- İbn Ḥavḳal, Ebū’l-Kâsım Muḥammed. *Şüretu’l-Arḍ*. Ed. J. H. Kramers. Leiden: Brill, 1939.
- İbn Kuteybe, Ebū Muḥammed ‘Abdullâh b. Muslim. *El-Ma‘ârif*. Tah. Şervet ‘Ukkâşe. Kahire: Maṭba‘atu Dâri’l-Kutub, 1960.
- İbn Mâce, Ebū ‘Abdillâh Muḥammed b. Yezid. *Es-Sunen*. Tah. M. Fu’ad ‘Abdulbâkî. Beyrut: Dâru’l-Fikr, tsz.
- İbn Manzûr, Ebū’l-Faḍl Cemâluddīn Muḥammed b. Mukerrem el-Enşârî. *Lisânu’l-‘Arab*. Beyrut, 1955.
- İbn Ruste, Ebū ‘Alî Aḥmed b. ‘Umer. *Kitâbu’l-A’lâki’n-Nefise*. Tah. M. J. De Goeje, 1889, (Fuat Sezgin, *Islamic Geography*, c.40, Frankfurt, 1992) içinde, ss.193-217.
- İbnu’n-Nedīm, Ebū’l-Ferec Muḥammed b. Ebî Ya’kûb İshâk. *El-Fihrist*. Tah. İbrâhîm Ramaḍân. Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 1997.
- İğde, Muhyettin. “Ahmed b. Hanbel’in Fakihliğiyle İlgili Tartışmalar,” *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42 (2014), ss.193-208.
- el-İştâhri, Ebū İshâk İbrâhîm b. Muḥammed el-Fârisî. *Kitâbu’l-Mesâlik ve’l-Memâlik*. Ed. M. J. De Goeje. Brill, 1967.
- Kalaycı, Mehmet. “Eşarîliğin Tarihsel Arka Planı: Küllabîlik,” *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 51:2 (2010), ss.399-431.
- Kalaycı, Mehmet. *Tarihsel Süreçte Eşarîlik Maturîdîlik İlişkisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- Kara, Seyfullah. *Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2009.
- el-Kirmânî, Ebū’l-Ḥasen Ḥamîduddīn Aḥmed b. ‘Abdillâh b. Muḥammed. “Er-Risâletu’l-Mevsûme bi’l-Lâzime fi Şavmi Şehri Ramaḍân,” tah. Muştafâ Gâlib, *Mecmû’atu Resâ’ili’l-Kirmânî* (Beyrut: Mu’essesetu’l-Câmî’iyye li’l-Dirâsât, 1987) içinde, ss.61-80.
- Koca, Ferhat. *İslam Hukuk Tarihinde Selefi Söylem: Hanbeli Mezhebi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002.
- Kutlu, Sönmez. “Kerrâmiyye,” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kerramiyye> (08.09.2020).

- Kutlu, Sönmez. *Mezhepler Tarihine Giriş*. İstanbul: Dem Yayınları, 2016.
- Kutlu, Sönmez. *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007.
- Laoust, Henry. *İslam'da Ayrılkçı Görüşler*. Terc. E. Ruhi Fığlalı ve Sabri Hizmetli. İstanbul: Pınar Yayınları, 1999.
- el-Mağdisî, Şemsuddîn Ebû 'Abdillâh Muḥammed b. Aḥmed b. Ebî Bekr el-Bennâ. *Aḥsenu't-Tekâsim fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm*. Ed. M. D. De Goeje. Leiden: Brill, 1906.
- Maşalı, Müntheha. "Mağdisî'nin Ahsenü't-Tekâsim'i Bağlamında Fıkıh Coğrafyası/Fıkıhın Coğrafyası," *Usûl: İslam Araştırmaları* 25 (2016), ss.63-106.
- Meşkûr, Cevad. *Mezhepler Tarihi Sözlüğü*. Terc. M. Mahfuz Söylemez, Mehmet Ümit, Cemil Hakyemez. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2011.
- Mukaddesî, Muhammed b. Ahmed. *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Tekâsim)*. Terc. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2015.
- al-Muqaddasî. *Ahsanu-t-Taqâsim fî Mâ'rifati-l-Aqâlîm*. Terc. G. S. Ranking ve R. F. Azoo. Calcutta, 1897.
- al-Muqaddasî. *The Best Divisions for Knowledge of the Regions*. Terc. Basil Anthony Collins, Reading: Garnet Publishing, 1994.
- en-Nerşahî, Ebû Bekr Muḥammed b. Ca'fer. *Târîhu Buḥârâ*. Terc. Emîn 'Abdulmecid, Naşrullâh Mubeşşir et-Tırâzî. Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1965.
- Onat, Hasan ve Sönmez Kutlu. "İslâm Mezhepleri Tarihi'ne Giriş," Hasan Onat ve Sönmez Kutlu (ed.), *İslâm Mezhepleri Tarihi (El Kitabı)*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2012, ss.19-60.
- Öz, Mustafa. "Râfıziler," <https://islamansiklopedisi.org.tr/rafiziler> (14.09.2020).
- Özdirek, Recep ve Ali Hakan Çavuşoğlu. "Süfyân es-Sevrî," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/sufyan-es-sevri> (13.09.2020).
- Özen, Şükrü. "Nu'mân b. Muhammed," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/numan-b-muhammed> (08.09.2020).
- Pezdevî, Ebu'l-Yusr Muhammed. *Ehl-i Sünnet Akâidi*. Terc. Şerafeddin Gölcük. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2013.
- Şehristânî, Ebû'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdülkerim. *El-Milel ve'n-Nihal: Dinler, Mezhepler ve Felsefî Sistemler Tarihi*. Terc. Mustafa Öz. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2015.
- eş-Şirâzî, Mu'eyyed fi'd-Dîn. *Siretu'l-Mu'eyyed fi'd-Dîn Dâ'îd-Du'ât: Tercemetu Ḥayâtihi bi Kalemihî*. Nşr. Muḥammed Kâmil Ḥuseyn. Kahire: Dâru'l-Kâtibi'l-Miṣrî, 1949.
- Tan, Muzaffer. "Batınlık Kavramı ve Batıni Fırkaların Tasnifi Meselesi," Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2000.
- Tan, Muzaffer. *Haşşâsîliğin Tarihsel Arka Planı İsmâ'îlî Davet Yapılanması*. Ankara: Maarif Mektepleri, 2017.
- Toru, Ümit. "Ebû Muhammed el-Yemenî'nin "Akâidü's-Selâse ve's-Sebîn Fırka" Adlı Eseri ve İslam Mezhepleri Tarihi Açısından Önemi," Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2006.

- Tolmacheva, Marina. "Makdisî, Muhammed b. Ahmed," *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/makdisi-muhammed-b-ahmed> (27.04.2021).
- Touati, Houari. *Ortaçağ'da İslam ve Seyahat: Bir Alim Uğraşının Tarihi ve Antropolojisi*. Terc. İsmail Berktaş. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004.
- Tunç, Cihat. "Sâlimiyye Mektebi," *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26 (1983), ss.427-436.
- Watt, William Montgomery. *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*. Terc. Ethem Ruhi Fiğlalı. Ankara: Sakaç Yayınları, 2010.
- Yurtalan, Betül. "İslam Coğrafyacılarına Göre Mezhepler," Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2015.
- Yurtalan, Betül. "Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesî. İslam Coğrafyası (Ahsenü't-Tekāsīm). Notlarla Tercüme Eden: Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yayınları, 2015. 519 s. ISBN 6054944040.," *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 59:2 (2018), ss.171-180.
- Yücedoğru, Tevfik. *Ehl-i Sünnet'e Giden Yolda İbn Küllâb ve Küllâbiyye Mezhebi*. Bursa: Emin Yayınları, 2015.